

พยุวธานกรณ อสมตฤตตาย นิรนต์-
รูปปาทเน เอกตุตติ อูปเนตฺวา วีย
อูปปาทเน ๑ สมตฤตตา อตฺถิติ
เตสฺมปิ อนนฺตรสมนฺตรปัจจัยตา
ลพฺภติ. ตสฺมา ฐมฺมโต อวิเสเสปี
ตถา ตถา พุชฺฌนกาณิ วิเนยฺยานิ
วเสน อูปสคฺคตฺตวิเสสมตฺตโต^๑ ปภาโท
ปัจเจตพุโพติ.

ก็ให้เกิดขึ้นได้โดยติดต่อกัน และในการ
ให้เกิดขึ้นคล้ายกับนำเข้าไปรวมเป็นอัน
เดียวกัน ย่อมมีได้ เพราะไม่มีอุปสรรค
ที่มีชาติเสมอกันเข้าแทรกแซงในระหว่าง
และเพราะอุปสรรคทั้งหลาย ที่มีชาติต่างกัน
ไม่สามารถจะแทรกแซงในระหว่างได้
เพราะเหตุนั้น แม้แนวสัญญาญาณาสัญญา-
ยตนฌาน และจตุตฺตจิตทั้งสองนั้น จึงเป็น
อนันตรปัจจัย และสมนันตรปัจจัยได้.
เพราะฉะนั้น ถึงแม้จะไม่มี ความแตก
ต่างกันโดยธรรม บัณฑิตก็พึงเชื่อความ
แตกต่างกัน โดยเพียงอรรถแห่งอุปสรรคที่
ต่างกัน ด้วยสามารถเวไนยสัตว์ทั้งหลาย
ผู้จะรู้ได้โดยประการนั้น ๆ แล.

๖. สหชาติปัจจัย

อิตฺตโน อนุปฺปตฺติยา สหฺป-
ปฺนฺนํมฺปิ อนุปฺปตฺติโต ปกาสสฺส
ปทีโป วีย สหฺปฺปฺนฺนํ สหฺปฺปาท-
ภาเวน ปจฺจโย สหชาติปัจจโย.
อรฺุปีโน จตฺกฺขนฺธา จตฺตาโร มหาภูตา
ปฏฺิสนฺธิกฺขณฺ เวตฺตฺวิปากา ๑ ฐมฺมา.

เพราะเมื่อตนไม่เกิดขึ้น ธรรม
ทั้งหลาย แม้ที่เกิดขึ้นร่วมกัน ก็เกิดขึ้น
ไม่ได้ สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัย โดยสภาวะ
ที่เกิดขึ้นร่วมกัน แก่เหล่าธรรมที่เกิดขึ้น
ร่วมกัน ดุจดวงประทีปเป็นปัจจัยแก่
แสงสว่างฉะนั้น ชื่อว่า สหชาติปัจจัย

^๑ ส. ม. ... มตฺตโตว ภาโท.

ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย คือ นามชั้นที่ ๔ มหาภูตรูป ๔ หทัยวัตถุและวิบากจิตทั้งหลาย ในขณะที่ปฏิสนธิ.

๗. อัญญมัญญปัจฉัย

อญฺญมญฺญํ อุตฺตมํ ภูมิมานํ
 ติทฺถนํ วีย อตฺตโน อุตฺตมํ ภูมิมานํ
 อุตฺตมํ ภกฺกาเวน ปจฺจโย อญฺญ-
 มญฺญปจฺจโย.

อญฺญมญฺญภาวเสเนว จ อุตฺตมํ ภูมิมานํ
 อญฺญมญฺญปจฺจโยตา น สหชาต-
 มตฺเตนาติ อยเมเตสํ ทฺวิณฺณํ วิเสโส.
 ตถา หิ สหชาตปจฺจโยภาวึเยว โภจึ
 อญฺญมญฺญปจฺจโย น โหติ
 จิตฺตชฺรูปานํ สหชาตปจฺจโยภาวึโน
 นามสฺส อุตฺตมํ ภูมิมานํ สหชาตปจฺจโย-
 ภาวึนํ มหาภูตानญฺจ อญฺญมญฺญ-
 ปจฺจโยภาวสฺส อนุทฺตมํ ภูมิมานํ ยทิ หิ
 สหชาตภาวเสเนว อตฺตโน อุตฺตมํ ภูมิมานํ
 อุตฺตมํ ภูมิมานํ อญฺญมญฺญปจฺจโยตา สียา
 ตทา สหชาตอญฺญมญฺญปจฺจโยเทหิ
 สมานเหติ ภวิตฺตชฺรูปานํ.

สภาวะธรรมที่เป็นปัจฉัย แก่เหล่า ธรรมที่กระทำอุปการะแก่ตน โดยภาวะ ที่ช่วยค้ำจุนค้ำไม้ ๓ อัน ค้ำจุนกันและกัน ฉะนั้น ชื่อว่า อัญญมัญญปัจฉัย.

สหชาตปัจฉัยกับอัญญมัญญปัจฉัยทั้ง ๒ เหล่านี้ มีความแปลกกันดังนี้ คือ ก็ภาวะ ที่ธรรมทั้งหลายทำอุปการะแก่กันและกัน ด้วยอำนาจความมีอุปการะแก่กันนั่นเอง ชื่อว่า เป็นอัญญมัญญปัจฉัย ความที่ ธรรมทั้งหลายทำอุปการะแก่กันและกัน โดยเหตุเพียงเกิดร่วมกันหาชื่อว่า เป็น อัญญมัญญปัจฉัยไม่. จริงอย่างนั้น ปัจฉัยธรรมบางอย่างซึ่งมีปกติเป็นสหชาต- ปัจฉัยนั่นเอง ก็ไม่ชื่อว่า เป็นอัญญมัญญ- ปัจฉัย เพราะพระผู้มีพระภาค มิได้ทรง ยกนามซึ่งมีปกติเป็นสหชาตปัจฉัย แก่ จิตตชฺรูปทั้งหลาย ขึ้นแสดงว่าเป็น อัญญมัญญปัจฉัย แก่จิตตชฺรูปทั้งหลาย

คุณบุญสม พรหมแก้ว
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

และเพราะมิได้ยกมหาภูตรูปทั้งหลาย (๔ ประการ) ซึ่งมีปกติเป็นสหชาติปัจจัย แก่อุปาทายรูปทั้งหลายขึ้นแสดงว่า เป็น อัญญมัญญปัจจัย แก่อุปาทายรูปทั้งหลาย ก็ถ้าภาวะที่ธรรมทั้งหลาย ทำอุปการะ แก่เหล่าธรรม ที่ทำอุปการะแก่ตน โดย ภาวะที่เกิดร่วมกันเท่านั้น พึงเป็น อัญญมัญญปัจจัยไซ้. ในกาลนั้น สหชาติปัจจัยกับอัญญมัญญปัจจัยก็ต้อง เหมือนกันแล.

๔. นิสสยปัจจัย

จิตตคมมุสส ปโม วีย สหชาต-
นามรูปานัน นิสสยภูตา จตุกขนุธา
ตรูปพพตาทีน ปจวี วีย อาธารากา-
โตเยว^๑ สหชาตรูปสตุตติวิญญาณธาตุนัน
ยถากุกม นิสสยา^๒ ภูตรูป วตตุ จาติ
อิเม นิสสยปจจา^๓ นาม นิสสยติ^๔
นิสสิตเกหีติ กตวา.

ธรรมเหล่านี้ คือ ชั้นที่ ๔ เป็นที่
อาศัยแก่นามธรรมและรูปธรรมที่เกิด
ร่วมกัน ดุจผืนผ้าเป็นที่อาศัยแก่จิตรกรรม
ฉะนั้น ภูตรูป (๔ ประการ) เป็นที่อาศัย
แก่รูปธรรม ที่เกิดร่วมกันและวัตถุ (๖
ประการ) เป็นที่อาศัยแก่วิญญาณธาตุ ๗
ประการ ตามลำดับ โดยอาการเป็นที่
รองรับนั่นเอง ดุจแผ่นดินเป็นที่รองรับ
ต้นไม้และภูเขาเป็นต้น ฉะนั้น ชื่อว่า

^๑ ส. ม. อาธารณโกเยว.

^๒ ม. นิสสยภูต ภูตรูปวตตุ.

^๓ ส. ม. นิสสยปจจาโย.

^๔ ส. นิสสิยติ.

ที่มุ่งหวังอาหารเป็นปัจจัยแก่ร่างกายของ
ลูกนกแร้ง ฉะนั้น.

๑๒. อาเสวนปัจจัย

ปุริมปริจิตคนุโ^๑ วย อุตตรุตุ-
ตรสุส คนุถสุส กุสลาทีภาเวน
อุตตสทิสสุส ปคุณพลวภาววิสิฏฺฐอุตต-
สชาติยตาคาหณ^๒ อาเสวนิ. เตน
ปัจจุยา สชาติยธมฺมานิ สชาติย-
ธมฺมาว อาเสวนปัจจุโย. ภินฺนชาติกา
หิ ภินฺนชาติเกหิ อาเสวนคุณฺเณน
ปคุณพลวภาววิสิฏฺฐิ กุสลาทีภาวสงฺฆาตํ
อุตตโน คตี คาหาเปตฺติ น
สกุโกนุติ น จ สยํ ตโต คนุหนฺติ.

ความยอมรับธรรมที่เหมือนกับตน
โดยภาวะเป็นกุศลธรรมเป็นต้นว่า เป็น
ธรรมที่มีชาติเสมอกับตน อันพิเศษโดย
ภาวะเป็นธรรมที่มีพลังคล่องแคล่ว ชื่อว่า
อาเสวนะ ดุจศาสตร์ที่สะสมไว้ก่อนเป็น
ปัจจัยแก่ศาสตร์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ฉะนั้น.
เฉพาะเหล่าธรรมที่มีชาติเสมอกันเป็น
ปัจจัยโดยอาเสวนะนั้น แก่เหล่าธรรมที่มี
ชาติเสมอกัน ชื่อว่าอาเสวนปัจจัย. ความ
จริง ธรรมทั้งหลายที่มีชาติต่างกัน ย่อม
ไม่สามารถจะยังธรรมทั้งหลาย ที่มีชาติ
ต่างกัน ให้ยอมรับคติของตน กล่าวคือ
ภาวะที่เป็นกุศลธรรมเป็นต้น อันพิเศษ
โดยภาวะเป็นธรรมที่มีพลังคล่องแคล่ว
ได้ด้วยคุณคืออาเสวนะ และตนเองก็ไม่
ยอมรับคติจากธรรมที่มีชาติต่างกันนั้น
ด้วยคุณคืออาเสวนะนั้น.

^๑ ส. ม. ปุริมปุริมปริ...

^๒ ส. อุตตสमानชาติยตาคาหณ. ม. อุตตนา
สमानชาติยตา คาหณ.

๑๓. กัมมปัจจัย

เต ปน อนนุตราตีตานิ โลกีย-
กุศลากุสลานิ เจว อนาวชฺชนกิริยาชวณานิ
จาติ ทฎฺฐพฺพํ. จิตฺตปุပ္โยคสงฺฆาต-
กิริยาภาเวน สหชาตานิ นานากุ-
ชนิกานญจ^๑ อูปการิกา เจตนา
กम्मปัจจัยโย.

บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า ก็กรรม
ที่มีชาติต่างกันเหล่านั้น คือกุศลจิตฝ่าย
โลกิยะ (๑๗ ดวง) อกุศลจิต (๑๒ ดวง)
และกิริยาชวณจิตที่ไม่ใช่อาวัชชนจิต (๑๘
ดวง) ที่ล่วงเลยลำดับไปแล้ว. เจตนาที่
ช่วยอุปการะแก่ปัจจัยุบบันนธรรมที่เกิด
ร่วมกัน โดยภาวะที่เป็นกิริยากล่าวคือ
ความพยายามแห่งจิต และแก่ปัจจัยุบ-
บันนธรรม ที่เกิดในขณะต่าง ๆ กัน ชื่อว่า
กัมมปัจจัย.

อตุตฺตโน นิสฺสุสาหสนฺตภาเวน
สหชาตนามรฺฐปานิ นิสฺสุสาหสนฺตภาวาย
อูปการิกา วิปากจิตฺตเจตฺตสิกา วิปาก-
ปัจจัยโย.

วิปากจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย
ช่วยอุปการะโดยภาวะเป็นธรรมที่สงบ
ปราศจากความพยายามแก่นามธรรม
และรูปธรรม ที่เกิดร่วมกันโดยภาวะที่ตน
สงบปราศจากความพยายาม ชื่อว่า
วิปากปัจจัย.

๑๔. วิปากปัจจัย

เตหิ ปโยเคน อสฺสาเอตฺตพฺพตฺตาย
กम्मฺสฺส กตฺตตฺตา นิปฺปชฺชนมฺตฺตโต^๑

ความจริง วิปากจิตทั้งหลาย มีภวังคจิต
เป็นต้น ชื่อว่า พึงรู้ได้ยาก เพราะเป็น

^๑ ส. ม. นานากุชนิกานํ วิปากานํ กตตตตา
ฐฺปานญจ อูปการิกา...

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิรุทธสาหสนฺตทานสนฺตภาวโตเยว^๑ หิ
ภวญฺคทาโย ทฺวิญญฺเอยฺยา. อภินิปาต-
สมฺปฏฺิจฺจนฺนสนฺตฺติรณฺมตฺตา ปน วิปากา
ทฺวิญญฺเอยฺยาว. ชวณฺปุวตฺตฺติยาว เนลฺล
รฺูปาทิกฺคฺคิตฺตา วิญญฺายตฺตีติ.

ภาวะที่มีความสืบเนื่องกัน สงบ
ปราศจากความพยายาม เหตุเป็นเพียง
สภาวะธรรมที่สำเร็จ มาจากกรรมที่สัตว์
กระทำแล้ว เพราะวิบากจิตเหล่านั้น
อันบุคคลไม่พึงให้สำเร็จได้ ด้วยความ
พยายาม. ส่วนวิบากจิตทั้งหลาย ซึ่งเป็น
เพียงกิริยา ที่ปัญจวิญญาณจิตตกไปใน
รูปารมณฺ์เป็นต้น สัมปฏฺิจฺจนฺนจิตรับรฺู้
รูปารมณฺ์เป็นต้น และสันตฺติรณฺจิตพิจารณา
รูปารมณฺ์เป็นต้น เป็นสภาวะที่จะพึงรู้ได้
โดยยากแท้. ภาวะที่ปัญจวิญญาณจิต
สัมปฏฺิจฺจนฺนจิตและสันตฺติรณฺจิตเหล่านั้น
รับรูปารมณฺ์เป็นต้น บัณฑิตย่อมรู้ได้ โดย
ความเป็นไปแห่งขวนจิตเท่านั้นแล.

๑๕. อาหารปัจจัย

รฺูปารฺูปานํ อฺุปตฺตฺถมฺภกตฺตฺเตน
อฺุปการกา จตฺตฺตาโร อาหารา อาหาร-
ปจฺจโย. สติปิ หิ กมฺมชนกภาเว^๒

อาหาร ๔ อย่าง ช่วยอุปการะ
โดยภาวะที่ช่วยอุปถัมภ์ แก่รูปธรรมและ
อรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า อาหารปัจจัย.

^๑ ส. นิปุชฺชมานมตฺตโต นิรุทธสาหสนฺตภาวา
โหนฺติ. น. กิเลสฺวปสมสนฺตภาวา. ตถาสนฺต
ภาวโตเยว. ม. นิปุชฺชมาน ... สนฺตภาวา.
นิรุทธสาหสนฺตภาวโตเยว.

^๒ ส. ม. ชนกภาเว.

อุปตถมุกตตเมว อาหารสุส ปธานภิจจํ.
ชนยนุโตปี อหาโร อวิจเจทวเสน
อุปตถมุกานโตว ชเนตตีติ อุปตถมุกก-
ภาโว ว อาหารภาโว.

ความจริง เมื่อภาวะแห่งกรรมที่ให้
รูปธรรม และอรูปรธรรมเกิดแม้มีอยู่
เฉพาะภาวะที่ช่วยอุปถัมภ์รูปธรรมและ
อรูปรธรรมเท่านั้น เป็นหน้าที่หลักของ
อาหาร. อาหารแม้เมื่อจะให้รูปธรรมและ
อรูปรธรรมเกิด ก็ให้รูปธรรมและอรูปรธรรม
เกิด คอยช่วยอุปถัมภ์ไว้ ด้วยอำนาจไม่
ขาดสายนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ภาวะที่ช่วย
อุปถัมภ์รูปธรรม และอรูปรธรรมนั้นแหละ
เป็นภาวะแห่งอาหาร.

๑๖. อินทรีย์ปัจจัย

เตสุ เตสุ กิจฺเจสุ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺเมหิ
อตุตฺตานํ อนุตฺตฺตาปฺนสงฺฆาตอภิปจฺจตุเถน
ปจฺจโย อินฺทริยปจฺจโย.

ธรรมที่เป็นปัจจัยโดยอรรถว่า เป็นใหญ่
กล่าวคือ การยังปัจจัยุบบันนธรรม
ทั้งหลายให้เป็นไปตามตนในหน้าที่นั้น ๆ
ชื่อว่า อินทรีย์ปัจจัย.

๑๗. ฌานปัจจัย

อาลมฺพฺนุปฺนิชฺฌานลกฺขณฺณปฺนิชฺ-
ฌานวเสน อุปฺคนฺตุวา อาลมฺพฺนํ
นิชฺฌานกา วิตฺกุกาทโย ฌานปจฺจโย.

ธรรมที่เป็นองค์ฌานทั้งหลาย มี
วิตกเป็นต้น เฟ่งอารมณ์อย่างแน่วแน่
คือเฟ่งแน่วแน่ซึ่งอารมณ์ และเฟ่งแน่วแน่
ซึ่งลักษณะ (ไตรลักษณ์) ชื่อว่า ฌาน-
ปัจจัย.

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๘. มัคคปัจจัย

สุคติโต ทุกุคติโต ปุณฺณโต ปาปโต.
วา นิยุยานตฺเถน อุปการกา สมฺมา-
ทิวฺจาทโย มคฺคปัจจัย.

ธรรมที่เป็นองค์มรรคทั้งหลาย มี
สัมมาทิฏฐิเป็นต้น ช่วยอุปการะ โดย
อรรถว่า นำเหล่าสัตว์ออกจากสุคติ จาก
ทุกุคติ จากบุญ หรือจากบาป ชื่อว่า
มัคคปัจจัย.

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย

ปรมตฺถโต ภินฺนาปี เอกีภาวํ
คตา วีย เอกุปฺปาทาทิสฺงฺขาตสมฺปโยค-
ลกฺขณฺน อุปการกา นามธฺมฺมาว
สมฺปยุตฺตปัจจัย.

เฉพาะนามธรรมทั้งหลาย แม้จะ
ต่างกันโดยปรมัตถ์ ก็เป็นคู่ถึงความ
อันเดียวกัน ช่วยอุปการะโดยลักษณะ
แห่งสัมปโยค กล่าวคืออาการ ๔ อย่าง
มีเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น ชื่อว่า สัมปยุตต-
ปัจจัย.

๒๐. วิปยุตตปัจจัย

อณฺุณมณฺุณสมฺพนฺุณธาย ยุตฺตาทิ
สมานา วิปฺยุตฺตภาเวณ วิสฺสํญฺจตาย
นानตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
เจตสิกกา วิปฺยุตฺตปัจจัย.

วัตถุรูป (หทัย) จิต เจตสิก แม้เป็น
สภาวะที่ประกอบด้วยความเกี่ยวเนื่อง
กันและกัน ก็ทำอุปการะโดยเข้าถึง
ความต่างกัน เพราะไม่เกี่ยวข้องกัน โดย
ความเป็นสภาวะ พร่ากจากกัน ชื่อว่า
วิปยุตตปัจจัย.

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒๑. อัตถิปัจจย

ปัจจุปปนฺสภาวเณ^๑ อตฺถิภาวเณ
 ตาทิสฺสเสว ธมฺมสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 อูปการกา สหชาตํ ปุเรชาตฺตุนฺติอาทินา
 วกฺขมานธมฺมา อตฺถิปัจจโย. สติปิ^๒
 ชนกตฺเต จิตฺติเยว สาทิสโย อตฺถิ-
 ปัจจยानํ พฺยาปาโรติ อุตฺตมกฺกตา
 เตสํ คหิตา.

ธรรมที่จะกล่าวอยู่โดยนัยเป็นต้นว่า
 สหชาตํ ปุเรชาตํ ดังนี้ ที่ทำอุปการะ
 แก่ธรรมเช่นนั้นนั้นแล โดยภาวะที่ค้ำจุนไว้
 โดยภาวะที่มีอยู่ ซึ่งมีสภาวะเป็นปัจจุบัน
 ชื่อว่า อัตถิปัจจย. เมื่อความที่กรรมเป็น
 ธรรมชาติให้เกิดแม้มีอยู่ อัตถิปัจจย
 ทั้งหลาย ย่อมมีความพยายามดียิ่ง
 เฉพาะในฐิติขณะเท่านั้น เพราะเหตุนั้น
 ท่านอาจารย์ จึงถือเอาเฉพาะความที่
 อัตถิปัจจยเหล่านั้น เป็นสภาวะที่ค้ำจุน
 เท่านั้น.

๒๒. นัตถิปัจจย

เอกสฺมี ผสฺสาทิสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 ทฺติยสฺส อภาวโต อตฺตโน จิตฺติยา
 โอกาสมลฺกานฺตานิ อนนฺตรํ อฺปปชฺช-
 มานกจิตฺตเจตฺติกานํ โอกาสทานวเสน
 อูปการกา อนนฺตรนिरูทฺธา จิตฺตเจตฺติกา
 นตฺถิปัจจโย.

จิตและเจตสิกซึ่งดับไป ไม่มีธรรมอื่นค้ำ
 ที่ทำอุปการะด้วยอำนาจให้โอกาส แก่จิต
 และเจตสิก ซึ่งจะเกิดขึ้นในลำดับติดต่อกัน
 ที่ไม่ได้โอกาสเพื่อความตั้งมั่นอยู่แห่งตน
 เพราะเมื่อหมดธรรม มีผัสสเจตสิก
 เป็นต้นหมวดหนึ่ง กำลังเป็นไปอยู่
 หมวดธรรมที่ผัสสเจตสิกเป็นต้นที่สอง
 ก็มีไม่ได้ ชื่อว่า นัตถิปัจจย.

^๑ ส. ม. ปัจจุปปนฺสภาวสงฺขาเต. ^๒ ส. ม. สติปิ หิ.

๒๓. วิคตปัจจัย

อตุตโน สภาววิคเมน อปฺปวตฺต-
มานานํ วิคตภาเวเน อูปการกาเยว
ธมฺมา วิคตปัจฺจยเ.

ธรรมทั้งหลาย เฉพาะที่ทำอุปการะ
โดยภาวะที่ไปปราศแก่ธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นไปไม่ได้ เพราะสภาวะของตนยังไม่
ไปปราศ ชื่อว่า วิคตปัจจัย.

๒๔. อวิคตปัจจัย

นิโรธานุปกฺมณฺวเสน อูปการกา อตฺติ-
ปัจฺจยาว อวิคตปัจฺจยเ. สสฺสภาวตา-
มตฺเตเน อูปการกตา อตฺติปัจฺจยตา
นิโรธานุปกฺมณฺวเสน อูปการกตา
อวิคตปัจฺจยตาติ ปัจฺจยตาวิเสโส เนสํ
ธมฺมานวิเสเสปิ^๑ ทฎฺฐพฺโพ.

อัติปัจจัยนั่นเอง ที่ทำอุปการะด้วย
อำนาจไม่เข้าถึงความดับ ชื่อว่า อวิคต-
ปัจจัย. แม้เมื่อมีความไม่แปลกกันแห่ง
ธรรมทั้งหลายมีอยู่ บัณฑิตก็พึงเห็น
ความแปลกกันแห่งความที่ธรรมเหล่านั้น
เป็นปัจจัยว่า ความที่ธรรมทั้งหลายทำ
อุปการะ ด้วยเหตุเพียงความมีสภาวะ
ชื่อว่าความเป็นอัติปัจจัย ภาวะที่ธรรม
ทั้งหลาย ทำอุปการะด้วยอำนาจไม่เข้าถึง
ความดับ ชื่อว่า ความเป็นอวิคตปัจจัย.

ธมฺมานนฺนํ สมตฺตภาววิเสสํ สพฺพพา-
กาเรเน ฅตฺวา ภควตา จตฺวีเสตี
ปัจฺจยา เทเสีตาติ ภควตี สทฺธาย
เอววิเสสา เอเต ธมฺมาติ สุตฺมยณานิ

บัณฑิต พึงยังสุตมยปัญญาให้เกิดขึ้นว่า
ธรรมเหล่านี้ มีความแปลกกันอย่างนี้
ด้วยศรัทธาในพระผู้มีพระภาคว่า ความ
จริง พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ความ

^๑ ส. ธมฺมานวิเสเสปิ. ม. ธมฺมานํ วิเสโสปิ.

อุปาทาเหตุวา จินตภาวนามยวาเนหิ
 ตทภิสมายา โยโค กรณโย. อวิเสสปี^๑
 ธมฺมสามตฺตียสฺส ตถา ตถา วินตพฺพ-
 ปุคฺคานํ วเสน เหฏฺฐา วุตฺโตปี
 ปจฺจโย ปฺน ปการนฺตเรณ วุจฺจติ
 อเหตุกทุกํ วตฺวาปี เหตุวิปฺปยุตฺตทุกํ
 วิทยาตี ฎฺฐสุพฺพํ.

แปลกกันแห่งความที่ธรรมทั้งหลาย มี
 ความสามารถ โดยอาการทั้งปวงแล้ว
 จึงทรงแสดงปัจจัย ๒๔ อย่างไว้ดังนี้
 ฟังทำความเข้าใจเพื่อรู้ถึงความข้างต้น
 แห่งปัจจัยธรรมนั้น ด้วยจินตตามยปัญญา
 และภาวนามยปัญญา. ฟังเห็นความ-
 หมายว่า แม้เมื่อมีความไม่แปลกกันแห่ง
 ธรรมที่มีความสามารถ ปัจจัยแม้ที่พระผู้
 มีพระภาค ตรัสไว้ข้างต้น ด้วยอำนาจ
 บุคคลที่จะฟังแนะนำโดยประการนั้น ๆ
 ก็ตรัสโดยประการอื่นอีก เปรียบเสมือน
 แม้ตรัสถึงทุกะที่กำหนดด้วยอเหตุกจิต
 แล้ว ก็ตรัสถึงทุกะที่ท่านกำหนดด้วยจิต
 ที่ปราศจากเหตุไว้อีก ฉะนั้น.

๑๕. นามิ จตุกฺขนุสฺสขชาติ นามิ
 ตาทิสฺสเสว นามสฺส ฉธา ฉหากาเรหิ
 ปจฺจโย โหติ. ตเทว นามรูปิณํ
 สมฺมุตฺตานิ ปญฺจธา ปจฺจโย โหติ.
 รูปสฺส ปฺน ฏฺฐปาทายเภทสฺส เอกธา
 ปจฺจโย โหติ. รูปญฺจ นามสฺส
 เอกธาว ปจฺจโย. ปญฺจตฺตินามรูปานิ
 นามสฺส ทฺวิธา ทฺวิปการา ปจฺจยา

๑๕. นาม ได้แก่นามกล่าวคือ ชั้นร
 ๔ เป็นปัจจัยแก่นามเช่นนั้นนั้นแล โดย
 ประการ ๖ คืออาการ ๖. นามนั้นแล
 เป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดขึ้นร่วมกัน
 โดยประการ ๕. นามนั้นแลเป็นปัจจัย
 แก่รูป ที่แยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป
 โดยประการหนึ่งซ้ำอีก. อนึ่งรูป เป็น
 ปัจจัยแก่นาม โดยประการหนึ่งเท่านั้น.

๑ ส. ม. อวิเสสปี หิ.

๒๕๖๓

โหนติ. ทวยํ ปน นามรูปทวยํ สมุทิตํ
ทวยสฺส ตาทิสฺสเสว นามรูปทวยสฺส
นวธา ปจฺจโย เจติ เอวํ ปจฺจยา
ฉพุทฺธา จิตฺตา.

บัญญัติธรรม นามและรูปเป็นปัจจัยแก่
นาม โดยอาการ ๒ คือ โดยประการ
๒. หนึ่ง นามและรูปทั้ง ๒ คือ หมวด ๒
แห่งนามและรูปที่เกิดขึ้นร่วมกัน เป็น
ปัจจัยแก่นามและรูป ๒ คือแก่หมวด ๒
แก่นามและรูป เช่นนั้นแล โดยประการ ๙
รวมความดังกล่าวมานี้ ปัจจัยทั้งหลาย
ดำรงอยู่แล้วโดย ๖ หมวด.

๑๖. วิปากาพฺยาकर्ตํ กมฺมวเสน
วิปากภาวปฺปตฺตํ กมฺมเวคฺคฺชิตฺตํ ปตฺติตํ
วีย หุตฺวา ปวตฺตมานํ อตฺตโน สภาวํ
คเหตุวา ปริภาเวตฺวา เนว อณฺเฏ
ปวตฺเตติ น จ ปุริมวิปากานฺนาวํ
คเหตุวา อุปฺปชฺชติ นมคฺคปจฺจยา
อาเสวเน เอกนฺติ วจนโต จ อเหตุ-
กฺริยาสุ หสิตฺอุปฺปาทสฺสเสว อาเสวนตา-
อุทฺตรณน อาวชฺชนทฺวยํ อาเสวนปจฺจโย
น โหติ ตสฺมา ชวนาเนว อาเสวน-
ปจฺจยาภาวํ คจฺจนฺตฺติ อาห ปุริมานิ
ชวานนํตีอาทิ.

๑๖. ท่านพระอาจารย์ คำนึงถึง
ว่าวิปากจิตฝ่ายอัพยาकर्ต (คือ อกุศล-
วิปากจิต ๗ ดวง และกุศลวิปากอเหตุกจิต
๔ ดวง) ถึงความเป็นวิปากด้วยอำนาจ
กรรมถูกกำลังกรรมขัดไป เป็นไปประดุจ
ตกลงรับสภาพของตนให้เกิดมีเต็มที่แล้ว
ย่อมไม่ให้วิปากอื่นเป็นไป และย่อมไม่รับ
อานุภาพวิปากเดิมเกิดก็เพราะพระบาลี
ว่าเพราะกรรมที่ไม่ใช่มรรคเป็นปัจจัยใน
อาเสวนปัจจัย จึงได้ปัญหาพยากรณ์
ข้อหนึ่งดังนี้เป็นต้น บรรดาภิรยาจิต
ฝ่ายอเหตุกะทั้งหลาย (๓ ดวง) เพราะ
ยกเฉพาะหสิตอุปฺปาทจิตดวงเดียวเท่านั้น
ขึ้นเป็นอาเสวนปัจจัยได้ อาวชชนจิตทั้ง
๒ ดวง (คือปัญจทวาราวชชนจิต ๑

คุณบุญสม พรหมแก้ว

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อวิเสสวจเน เจตตุ^๑ โลกียกุศลกุศลลา-
พฺยาคตชวนาเนว ทฺภุสพฺพานิ โลกุตฺตร-
ชวนานิ อาเสวนภาวสุส อนุทฺตฺตฺตา.

เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ ปฏฺจานฺนฺจ-
กถายํ โลกุตฺตโร ปน อาเสวนปจฺจโย
นาม นตฺถิติ. ตตฺถ นิ กุสลํ
ภินฺนชาติกสุส ปุเรจฺจตฺตา น เตน
อาเสวนคฺคณํ คณฺหาเปติ. ผลจิตฺตานิ
จ ชวเนวเสน อุปฺปชฺชมานานิปี
วิปากาพฺยาคเต วุตฺตนเยเนว อาเสวนํ
น คณฺหนฺติ น จ อญฺญํ
คานาเปนฺติ.

ดวง มโนทวาราว์ชชนจิต ๑ ดวง)
จึงเป็นอาเสวนปัจจยได้ ดังนี้จึงกล่าววัก
บุริมานิ ชวนานิ ดังนี้ เป็นต้น.

ก็เมื่อมีถ้อยคำที่ไม่ต่างกัน ในคำว่า
บุริมานิ ชวนานิ นี้ เพราะมิได้ทรงยก
โลกุตตรชวนจิตทั้งหลายขึ้น เป็นอาเสวน-
ปัจจย บัณฑิตพึงเห็นเฉพาะกุศลชวนจิต
ฝ่ายโลกียะ (๑๗ ดวง) อกุศลชวนจิต (๑๒
ดวง) และอัพยากตชวนจิต (๑๘ ดวง)
เท่านั้น (ว่าเป็นอาเสวนปัจจยได้).

ก็เพราะแต่ถ้อยความไว้ดังนี้
ในอรรถกถาคัมภีร์ปฏิฐาน พระอรรถกถา
จารย์ จึงกล่าวไว้ว่า ส่วนโลกุตตรชวนจิต
ที่ชื่อว่า เป็นอาเสวนปัจจยได้ย่อมไม่มี.
ความจริง บรรดาโลกุตตรชวนจิตนั้น
โลกุตตรกุศลชวนจิต (๔ ดวง) ย่อมไม่ยัง
โลกุตตรผลจิตนั้น ให้รับเอาคุณคืออาเสวนะ
เพราะภาวะที่โลกุตตรกุศลชวนจิตนั้น
เป็นไปก่อน โลกุตตรผลจิตที่ต่างชาติดัน.
ส่วนผลจิตทั้งหลาย (คือโลกุตตรวิปากจิต

^๑ ไปศฺตฺถเกสุ อวิเสสวจเน เปตฺถาติ ทิสฺสติ.

ม. ...วจเนน เปตฺถ.

ยมปิ อาเสวนวินิมุตต์ ชวนัน นตฺถิติ
 อจฺริยธมฺมปาลตฺถเนน วุตฺตํ ตมฺปิ
 เยภฺยยุวเสน วุตฺตนฺติ วิญญาตฺติ.
 อิตฺรธา อจฺริยสฺส อสฺมเปกฺขิตาภิธาย-
 กตฺตปฺปฺสจฺโค สียา. มคฺโค ปน
 โคตฺรภูโต อาเสวนัน น คณฺหาตฺติ^๑
 นตฺถิ ภูมิติวเสน นานาชาติตฺตาย
 อนธิปฺเตตฺตฺตา. ตธาหิ วุตฺตํ ปญฺจานเ
 โคตฺรภู มคฺคสฺส อาเสวนปฺจฺเยน
 ปฺจฺโย โวทานัน มคฺคสฺส อาเสวน-
 ปฺจฺเยน ปฺจฺโยติ.

๔ ดวง) แม้จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจเป็น
 ชวนจิต ก็ไม่รับอาเสวนปัจจัย และไม่
 ยังวิบากจิตอื่น ให้รับเอาอาเสวนะ โดย
 นัยที่กล่าวแล้วในวิบากจิตฝ่ายอัพยาภฤต
 นั้นแล.

แม้คำที่ท่านอาจารย์ธรรมपालเถระ กล่าว
 ไว้ว่า ชวนจิตที่พ้นไปจากอาเสวนะ ย่อม
 ไม่มี ดังนั้น บัณฑิตย่อมเข้าใจว่า ท่าน
 กล่าวไว้แล้วด้วยอำนาจโวหารที่เป็นส่วน
 มาก. เมื่อถือเอาเนื้อความนอกไปจากนี้
 ท่านอาจารย์จะพึงเกี่ยวเนื่องถึงความ เป็น
 ผู้พูดโดยไม่พิจารณาให้รอบคอบ. เพราะ
 ไม่หมายถึงภาวะแห่งธรรม ที่ต่างชาติดกัน
 ด้วยอำนาจภูมิเป็นต้น จึงไม่มีถ้อยคำว่า
 แต่มรรคจิต ย่อมไม่รับเอาอาเสวนปัจจัย
 จากโคตฺรภูจิต ดังนี้. สมจริงดังพระดำรัส
 ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในคัมภีร์
 ปฏฐานว่า โคตฺรภูจิตย่อมเป็นปัจจัยแก่
 มรรคจิต (คือโสดาปัตติมรรคจิต) โดย
 อาเสวนปัจจัย โวทานจิต ย่อมเป็นปัจจัย
 แก่มรรคจิต (คือสกทาคามีมรรคจิต
 เป็นต้น) โดยอาเสวนปัจจัย ดังนี้.

^๑ ม. น. คณฺหาตฺติ อิทํ วจัน.

นามเป็นปัจจัยแก่นาม

เอกุปาทาทิจตฺตฺพิธสมฺปโยคลกฺขณา-
ภาวโต สหุปฺปนฺนํ นมฺปี รุปธมฺมานํ
สมฺปยุตฺตปัจจยตา นตฺถิติ วุตฺตํ
จิตฺตเจตฺตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญนฺติ.

ความที่รูปธรรมทั้งหลาย แม้ที่เกิดขึ้น
ร่วมกัน เป็นสัมปยุตตปัจจัย ชื่อว่า ย่อม
ไม่มี เพราะไม่มีลักษณะแห่งสัมปโยค
๔ ประการ มีความเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้น
ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า จิตฺต-
เจตฺตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญนฺติ (จิตและ
เจตสิกธรรมที่เกิดพร้อมกันเป็นปัจจัย แก่
กันและกัน ด้วยอำนาจสัมปยุตตปัจจัย)
ดังนี้เป็นต้น

นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป

๑๗. เหตุ ๖เปฯ นามรูปานนฺติ
ตโยเปเต ปฏิสนธิญํ กมฺมสมฺภูจฺจานานํ
ปวตฺตติญํ จิตฺตสมฺภูจฺจานานญจ รุปานํ
อุภยตฺถ สหชาตานิ นามานญจ
เหตาทิปฺจฺจเยน ปฺจฺจยา โหนฺติ.
สหชาตฺรูปนฺติ हि สหฺพตฺถ ปฏิสนธิญํ
กมฺมสมฺภูจฺจานํ ปวตฺตติญํ จิตฺต-
สมฺภูจฺจานนฺติ วกฺขติ.

๑๗. ชื่อว่า เหตุ ๖เปฯ นามรูปานํ
ความว่า เหตุ องค์ และมรรค ทั้ง ๓
ประการนี้ เป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย
เป็นต้น แก่รูปทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็น
สมุฏฐาน ในปฏิสนธิกาล ที่มีจิตเป็น
สมุฏฐาน ในปวัตติกาล และแก่นามทั้งหลาย
ที่เกิดร่วมกันในกาลทั้ง ๒. ความจริง ใน
คำว่า สหชาตฺรูปิ ดังนี้ ทั้งหมดท่านพระ
อาจารย์จักกล่าวว่า รูปบัณฑิตพึงทราบ
ว่า มีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิกาล
ว่ามีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล.

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทฺธบูชา

สหชาติตา เจตนาติ อนุดมโส จกฺขุ-
 วิญญาณาทีหิปี สหชาติตา เจตนา.
 สหชาติตานํ นามรูปานนฺติ สพฺพทาปี
 เจตนา นามานํ ปฏิสนฺธิสหคตา
 เจตนา กมฺมสมฺภูจฺจานรูปานํ ปวตฺตติยํ
 รูปสมฺภูจฺจapakจิตฺตสหคตา เจตนา
 จิตฺตสมฺภูจฺจานรูปานญจ. นานากุขณิกา
 เจตนาติ วิปากกุขณโต นานากุขณ
 อตีตภวาทีสุ นิพฺพตฺตา กุสลากุสล-
 เจตนา.

นามรูปานนฺติ อุกฺกยตฺถาปี นามรูปานํ.
 วิปากกุขณธาติ ปฏิสนฺธิวิญญาณาติกา
 วิปากกา อรูปกุขณา. กมฺมสมฺภูจฺจานมฺปิ
 หิ รูปํ วิปากโวหารํ น ลภติ
 อรูปธมฺมภาเวน สาธมฺพนาภาเวน จ
 กมฺมสทิสเสสุ อรูปธมฺเมเสว วิปาก-
 สทฺทสฺส นินฺรุทฺตฺตา.^๑

ชื่อว่า สหชาติตา เจตนา (เจตนาที่เกิด
 พร้อมกัน) ได้แก่ เจตนาที่เกิดร่วมกัน โดย
 ที่สุดแม้ร่วมกับจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น.
 ชื่อว่า สหชาติตานํ นามรูปานํ ความว่า
 เจตนาแม้ทั้งหมด ย่อมเป็นปัจจัยแก่
 นาม เจตนาที่เกิดพร้อมในปฏิสนธิกาล
 ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูป ที่มีกรรมเป็น
 สมุฏฐาน และเจตนาที่เกิดพร้อมด้วยจิต
 ซึ่งเป็นตัวให้รูปตั้งขึ้นในปวัตติกาล ย่อม
 เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน. ชื่อว่า
 นานากุขณิกา เจตนา ความว่า กุศล-
 เจตนาและอกุศลเจตนา ที่บังเกิดในขณะ
 ต่าง ๆ กัน จากขณะแห่งวิบาก คือใน
 อดีตภพ เป็นต้น.

ชื่อว่า นามรูปานํ คือ แก่นนามและรูป
 ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลแม้ทั้ง ๒.
 ที่ชื่อว่า วิปากขันธ์ ได้แก่อรูปขันธ์ที่เป็น
 ตัววิปาก มีปฏิสนธิวิญญาณจิตเป็นต้น.
 ความจริง แม้รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน
 ย่อมไม่ได้การบัญญัติว่าวิปาก เพราะ
 ความที่ศัพท์ว่า วิปาก จำกัดความใน
 อรูปธรรมที่เหมือนกับกรรมนั่นเอง โดย

^๑ นินฺรุทฺตฺตาติ ภเวยฺย.

วิญญูญาณานํ ปัจจัยภาววานุปกมณโต
 ททยวัตตุนโน จ ปฏิสนธิวิญญูญาณน
 สหุปปนุสนฺส ปุเรชาติกตภาวโต
 วุตฺตํ ฉ วตฺตุนิ ปวตฺตติยนฺติ.
 ปญฺจาลมฺพนานิ ปญฺจวิญญูญาณวິธิยาติ
 จ อิทํ อารมฺมณปุเรชาตินิตฺเทเส
 อาคตํ สฺนุชฺชาย วุตฺตํ.

ปญฺหวาวาเร ปน เสกฺโข वा
 ปฺนุชฺชโน वा จกฺขุํ อนิจฺจโต ทฺกฺขโต
 อนตฺตโต วิปฺสฺสตีติอาทินา อวิเสเสน
 ปจฺจุปปนฺนจกฺขุวาทีนมฺปิ คหิตตฺตา
 ธมฺมารมฺมณมฺปิ อารมฺมณปุเรชาติ
 มโนวิญญูญาณวິธิยา ลพฺภติ. อตฺตโตปิ
 เหนฺติ สิทฺธํ ยํ ปจฺจุปปนฺนํ อารมฺมณํ^๑
 คเหตุวา มโนทวาริกวິธิ ปวตฺตติ ตํ
 ตสฺสสา อารมฺมณปุเรชาติ หิตีติ.

จักขุวัตตุดันเกิดมี วัตตุน ๖ มีจักขุวัตตุดัน
 เป็นต้น ก็ไม่เข้าถึงความเป็นปัจจัยแก่
 วิญญูญาณจิตนั้น ๆ และเพราะหทัยวัตตุดัน
 ซึ่งเกิดขึ้นร่วมกันกับปฏิสนธิวิญญูญาณจิต
 ไม่มีความเป็นปุเรชาติปัจจัย ท่านอาจารย์
 จึงกล่าวคำว่า ฉ วตฺตุนิ ปวตฺตติยํ ดังนี้
 เป็นต้น. ก็คำว่า ปญฺจาลมฺพนานิ ปญฺจ-
 วิญญูญาณวິธิยา (อารมฺมณํทั้ง ๕ เป็นปัจจัย
 แก่ปญฺจวิญญูญาณวິธิจิต) นี้ ท่านอาจารย์
 กล่าวหมายถึงนัยที่มาแล้วในนิเทศว่าแห่ง
 อารมฺมณปัจจัยและปุเรชาติปัจจัยที่เกิด
 ก่อน.

แต่ในปญฺหวาวาเร เพราะแม้ความที่
 จักขุประสาทรูปที่เป็นปัจจุบันเป็นต้น ท่าน
 ระบุโดยความไม่แปลกกัน โดยนัยเป็นต้น
 ว่า เสกฺขบุคคลหรือปฺนุชฺชน ย่อมเห็นแจ้ง
 จักขุ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
 อนัตตาดังนี้ วิถีแห่งมโนวิญญูญาณ ย่อม
 ได้แม้ธรรมารมณํ ซึ่งเป็นอารมณฺที่เกิด
 ก่อน. ความจริง แม้โดยใจความย่อม
 เป็นอันสำเร็จคำนี้ว่า วิถีจิตที่เกิดทาง
 มโนทวาร ยึดธรรมารมณฺที่เป็นปัจจุบันใด

^๑ ส. ม. ปจฺจุปปนฺนธมฺมารมฺมณํ.

๒๒. ปกติยา เอว ปจฺจยนฺตฺรฺรหิ
 เตน อตฺตโน สภาเวเนว อฺปนฺนสฺสโย
ปกฺตฺปนฺนสฺสโย. อารมฺมณฺนตฺเรหิ อมฺิสฺสโย
 ปุณฺณเคว โภจฺจ อฺปนฺนสฺสโยติ วุตฺตํ โหติ.
 อถวา ปกฺโต อฺปนฺนสฺสโย **ปกฺตฺปนฺนสฺสโย.**
ปกฺโตติ เจตฺถ ปกาโร อฺปสฺสคฺโค. โส
 อตฺตโน ผลสฺส อฺปฺปาทนสมตฺถภาเว
 สนฺตฺตานเ นฺนฺปฺพาทิตภาวํ อาเสวิต-
 ภาวญฺจ ทีเปติ. ตสฺมา อตฺตโน
 สนฺตฺตานเ นฺนฺปฺพณฺโน ราคาทิสฺสทฺธาติ
 อฺปฺเสวิตฺวา อฺตุโฆชนาติ ปกฺตฺปน-
 นฺนสฺสโย. ตถา เจว นินฺทิสฺสติ.

เป็นไป ธรรมารมณฺ์ที่เป็นปัจจุบันนั้น
 ย่อมเป็นอารมณฺ์ที่เกิดก่อน เพื่อวิถึจิตที่
 เกิดทางมโนทวารนั้น.

๒๓. ปัจจยฺยธรรม ซึ่งเป็นที่เข้าไป
 อาศัยตามปกตินั้นแล คือตามสภาวะ
 ของตน ที่เว้นจากปัจจยอื่นนั้นเอง ชื่อว่า
ปกฺตฺปนฺนสฺสยฺยปัจจย. มีคำที่ท่านกล่าว
 อธิบายไว้ว่าปัจจยธรรมบางอย่าง ซึ่งเป็นที่
 อิงอาศัยแผนกหนึ่งนั้นเอง ไม่เจือปนกับ
 อารมณฺ์อย่างอื่น ชื่อว่า ปกฺตฺปนฺนสฺสยฺยปัจจย.
 อีกอย่างหนึ่ง ธรรมซึ่งเป็นที่อิงอาศัยซึ่ง
 เป็นปกติ ชื่อว่า **ปกฺตฺปนฺนสฺสยฺยปัจจย.** ก็
 ป อักษร ในคำว่า ปกฺโต นี้ เป็นอุปสรรค.
 อุปสรรคนั้นย่อมแสดงถึงความเป็นภาวะ
 ที่สัตว์ให้สำเร็จในสันดาน และความเป็น
 สภาวะที่สัตว์ช่องเสพแล้ว โดยความเป็น
 สภาวะที่มีความสามารถให้ผลของตน
 เกิดขึ้นได้. เพราะฉะนั้นกิเลสมีรากะ
 เป็นต้น และคุณธรรมมีศรัทธา เป็นต้น
 ที่สำเร็จแล้วในสันดานของตน หรือปัจจย
 มีอตุและโฆชนะ เป็นต้น ที่สัตว์ช่องเสพแล้ว
 ชื่อว่า ปกฺตฺปนฺนสฺสยฺยปัจจย. ก็ท่านอาจารย์
 ได้ชี้แจงไว้แล้วอย่างนั้นเหมือนกัน:

คุณบุญสม พรหมแก้ว
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อธิบายอาร์มมณฺญปนิสสยปัจจัย

๒๓. **ครุทนต์** **ครุ** **กตฺวา**
 ปรจุเวกฺขิตฺติ. ตถาหิ ทานํ ทตฺวา สีสํ
 สมหาทียิตฺวา อุโปสถกมฺมํ กริตฺวา ตํ
 ครุ กตฺวา ปรจุเวกฺขิตฺติอาทินา นเยน
 ทานสึลอุโปสถกมฺมปุพฺเพกตฺสุจิจฺจนชฺ-
 ฌานโคตรภูวจิตฺวานมคฺคาทีนึ ครุ กตฺวา
 ปรจุเวกฺขณวเสน นินฺทเทโส ปวตฺโต.

๒๔. **ปุริมา** **ปุริมา** **กุสลา** **ขนฺธา**
 ปรจุฉิมาํ ปรจุฉิมาํ กุสลานํ ขนฺธานํ
 อนนฺตรปรจุเยน ปรจุโยติอาทินา นเยน
 อนนฺตรปรจุเยน สทฺธี นานตฺตํ
 อกตฺวา อนนฺตรูปนิสฺสยสฺส อาคตฺตตฺตา
 วุตฺตํ **อนนฺตรนินฺรุทธา**อาทึ. เอวํ
 สนฺเตปี อตฺตโน อนนฺตรา อนฺรูปร-
 จิตฺตฺปุปฺปาทวเสน อนนฺตรปรจุโย พลว-
 การณวเสน อนนฺตรูปนิสฺสยปรจุโยติ
 อยเมเตสํ วิเสโส.

๒๓. **บทว่า ครุทนต์ (ทำให้หนักหน่วง)**
 ได้แก่อารมณ์ที่พระโยคาวจร พิจารณา
 ทำให้หนักแน่น. จริงอย่างนั้น นิเทศเป็น
 ไปแล้ว ด้วยอำนาจการพิจารณาถึง
 ทาน สึล อุโปสถกรรม ฌานที่ตน
 บำเพ็ญและประพฤติมาดีในกาลก่อน
 โคตรภูจิต โวทานจิต และมรรคเป็นต้น
 ทำให้หนักแน่น โดยนัยเป็นต้นว่า บุคคล
 ให้ทาน สมาทานศีล กระทำอุโปสถกรรม
 แล้ว ย่อมพิจารณาถึงทานเป็นต้นนั้น
 ทำให้หนักแน่นดังนี้.

๒๔. เพราะความที่อนันตรูปนิสสย-
 ปัจจัย ไม่ทำความต่างกับกับอนันตรปัจจัย
 มาแล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า กุศลชั้นที่มี
 มาก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่กุศลชั้นหลัง ๆ
 โดยอนันตรปัจจัย ท่านอาจารย์จึงกล่าว
 ว่า **อนนฺตรนินฺรุทธา** (ดับลงไปโดยลำดับ)
 ดังนี้เป็นต้น. แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ปัจจัย
 ทั้ง ๒ อย่างนี้ มีความต่างกันดังนี้ คือ
 ธรรมที่เป็นอนันตรปัจจัยก็ด้วยอำนาจ
 ยังจิตที่เหมาะสมให้เกิดขึ้น ในลำดับต่อ

คุณบุญสม พรหมแก้ว

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จากตน ธรรมที่เป็นอนันตรูปนิสสยปัจจัย ก็ด้วยอำนาจเหตุที่มีกำลังรุนแรง.

๒๕. ยถารหิ อชฺฌตฺตตฺตญฺจ พหิทฺฐา จ ราคาทโย ฯเปฯ เสนาสนญฺจาติ โยชฺนา. ราคาทโย หิ อชฺฌตฺตํ นิปฺมาทิตฺตา ปุคฺคฺลาทโย พหิทฺฐา เสวิตา. ตถาหิ วุตฺตํ อัจฺฉริเยน

๒๕. มีคำประกอบความว่า ธรรมทั้งหลายมีรากะเป็นต้น และมีศรัทธาเป็นต้น (สุขเวทนา ทุกขเวทนา บุคคล โภชณะ อุตฺ) และเสนาสนะ ทั้งที่มีภายในและภายนอก ย่อมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น และแก่วิบากแห่งกรรมตามสมควร. ความจริง ธรรมมีรากะเป็นต้น อันบุคคลให้สำเร็จแล้ว ในภายในบุคคลเป็นต้น อันบุคคลชองเสพแล้วในภายนอก. สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

ราคสทฺฐาทโย ธมฺมา
อชฺฌตฺตมฺนฺวาสิตา
สฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
พหิทฺฐา ปฏฺฐิเสวิตาติ.

ธรรมทั้งหลาย มีรากะและศรัทธาเป็นต้น อันบุคคลให้จนแนบสนิทแล้วในภายใน ส่วนสัตว์และสังขาร และธรรมทั้งหลาย อันบุคคลชองเสพอาศัยแล้ว ในภายนอก.

อถวา ธมฺมา ราคาทโย ปน สทฺฐาทโย สุขทุกฺขํ ปุคฺคฺโล โภชนํ อุตฺ เสนาสนํ^๑ อชฺฌตฺตตฺตญฺจ พหิทฺฐา

อีกอย่างหนึ่ง มีคำประกอบความว่า ด้วยอำนาจแห่งข้อความ ตามที่ตั้งอยู่นั้นแล้ว ก็ธรรมทั้งหลายมีรากะเป็นต้น

^๑ ไปตฺถเกสฺส ธมฺมา ฯเปฯ เสนาสนฺนติ เขภฺยเยน น ทิสฺสตี.

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ขปมมตฺตเสงฺกฺทณ. ม.พ. ๒-๒๕

๑ กุสลาภิธรรมมานนฺติ ยถาภูจิตฺตวเสเนว
โยชณา. อตฺตโน ราคาทโย สทฺธาทโย
๑ อตฺตโน กุสลาภิธรรมมานํ กลฺยาณ-
มิตฺตสฺส สทฺธาทิกเก นิสฺสาย กุสลํ
กโรนฺตานํ ปเรสญฺจ นิสฺสยา โหนฺติ.

ตตฺถ กามราคาทโย นิสฺสาย
กามภวาทิสฺส นินฺพพตฺตนตฺถํ ราคาทิว-
สมนตฺถญฺจ ทานสึลลอุโปสถชฺชฎานาภินฺญ-
ณาวิปฺสฺสนามคฺคภาวนา ราคาทิเหตุกา
๑ อุปรูปริราคาทโย โหนฺตีสฺสิตฺติ ยถารหํ
ทญฺจพฺพํ. ยํ ยถฺนฺนิ นิสฺสาย ยสฺส
ยสฺส สมฺภโว ตํ ตสฺส^๑ ปกตฺวปนิสฺสโย
โหติ. ปัจจยมหาปเทโส เสส ยทิตฺถํ
อุปนิสฺสยปจฺจโยติ นี วุตฺตํ.

และมีศรัทธาเป็นต้นทั้งภายใน ทั้งภายนอก.
ธรรมทั้งหลายมีราคาเป็นต้น และมีศรัทธา
เป็นต้นของตน ย่อมเป็นที่อาศัยแห่ง
กุศลธรรมเป็นต้นของตน และของชนเหล่า
อื่น ผู้อาศัยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น
ของกัลยาณมิตร แล้วจึงทำกุศล.

บัณฑิตพึงเห็นความหมายตาม
สมควรว่า ทาน คีล อุโปสถ ฌาน
อภิญญา วิปัสสนาภาวนา มรรคภาวนา
และกิลเลสมีราคาเป็นต้นที่สูง ๆ ขึ้นไป อัน
มีราคาเป็นต้นเป็นมูลเหตุ ย่อมมีเพื่อให้
บุคคลอาศัยกามราคาเป็นต้น ในบรรดา
ราคาเป็นต้นเหล่านั้น แล้วบังเกิดใน
กามภพเป็นต้น และเพื่อให้กิลเลสมีราคา
เป็นต้นสงบระงับ. ความจริง ธรรมใด ๆ
อาศัยธรรมใด ๆ เกิดมี ธรรมนั้น ๆ ย่อม
เป็นปกตฺวปนิสฺสยปัจจัยแก่ธรรมนั้น ๆ.
สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า
ความจริง ปัจจัยธรรมนี้ คืออุปนิสฺสยปัจจัย
เป็นข้ออ้างใหญ่แห่งปัจจัย.

^๑ ส. ม. อภิธรรมวาทารฎีกายญฺจ ตนตฺ ตสฺส
ตสฺสชาติ ทิสฺสตี.

ตถา จาห พุทธา โหติ ปกตฺวา นิสฺสโยติ.
สทุธาทโยติ สีสจําคปญฺญา. อตฺตโน
 สทุธาทิกถฺวหิ อฺปนฺนิตฺตสฺยา อตฺตโน
 ทานสึลลาทโย ตถา กลฺยาณมิตฺตํ
 สทุธาสึลลาทโย นิสฺสยา ปเรสนฺนุจ
 ทานสึลลาทโย โหนตฺตีติ ปากฺกเมตฺ.
สุขทุขทุขนฺนุติ กายิกสุขทุขทุขํ. **ปฺคุคฺคโลติ**
 กลฺยาณมิตฺตาทิปฺคุคฺคโล. **โกชนนฺนุติ**
 สปุปายาทิปโกชนํ. **อุตฺตปิ** ตาทิสฺเสยว.

จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า
ปกตฺวา นิสฺสยํ ปัจจุบันนี้มีมากอย่าง ดังนี้
 เป็นต้น. บทว่า **สทุธาทโย** ได้แก่ ศีล จาคะ
 และปัญญา. คำนี้ว่า ก็คุณธรรมทั้งหลาย
 มีทานและศีลเป็นต้นของตน อิงอาศัย
 คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของตน ย่อมมีได้
 และคุณธรรมทั้งหลายมีทานและศีลเป็นต้น
 ของชนเหล่าอื่นอาศัยคุณธรรมมีศรัทธาและ
 ศีลเป็นต้นของเหล่ากัลยาณมิตร ย่อมมี
 ได้เหมือนกันดังนี้ ปรากฏชัดแล้ว. ที่ชื่อว่า
สุขเวทนาและทุขเวทนา ได้แก่ สุขทาง
 กายและทุขทางกาย. ที่ชื่อว่า **บุคคล**
 ได้แก่ บุคคลมีกัลยาณมิตรเป็นต้น. ที่
 ชื่อว่า **โกชนะ** ได้แก่ โกชนะที่เหมาะสม
 เป็นต้น. แม้อุตฺตปิเช่นนั้นเหมือนกัน.

๒๗. อธิปฺติ ๔เปฯ ปจฺจยา โหนตฺตีติ.
 สงฺเขเปณ วุตฺตมตฺถํ วิตุถาเรตฺถํ ตตฺถ
 ครุกตมาลฺมพฺพนฺนุติอาทิจ วุตฺตํ. **ครุกต-**
มาลฺมพฺพนฺนุติ ปจฺจเวกฺขณอสุสฺสาทาทีนํ
 ครุกตมาลฺมพฺพนํ. ตณฺหิ ฌานมคฺคผล-
 วิปฺสฺสนานิปุพฺพานาทิปโกทํ ปจฺจเวกฺขณ-
 อสุสฺสาทมคฺคผลาทิธฺมเม อตฺตารึเน

๒๗. เพื่อจะขยายเนื้อความที่กล่าว
 ไว้โดยย่อว่า อธิปติ ๔เปฯ ปจฺจยา
 โหนติ ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าววว่า ตตฺถ
ครุกตมาลฺมพฺพนํ ดังนี้ เป็นต้น. บทว่า
ครุกตมาลฺมพฺพนํ (อารมณ์ที่ทำให้หนัก
 หน่วง) ได้แก่ อารมณ์ที่พระโยคาวจร
 พิจารณาทำให้หนักหน่วง ด้วยกิจมีความ

^๑ ส. ม. สีสจจากปญญา.

กโรตีติ อาลมฺพนาธิปติ นาม.
ครุกาตพฺพตามตฺเตน อาลมฺพนาธิปติ
ครุกโตปิ พลวกรณตฺเตน อาลมฺพนุ-
ปนิสฺสโยติ อยเมเตสํ วิเสส.

คล่องใจในการพิจารณาเป็นต้น. ความจริง
อารมณ์นั้น แยกออกเป็นฉาน มรรค ผล
วิปัสสนา และพระนิพพานเป็นต้น ชื่อว่า
อาลัมพนาธิปติปัจเจย เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า กระทำธรรมมีมรรคและผลเป็นต้น
อันเป็นความคล่องใจในการพิจารณา
ให้เนื่องกับตน. ปัจเจยทั้ง ๒ นี้ มีความ
ต่างกันดังนี้ คือ อาลัมพนาธิปติปัจเจย
ย่อมมีได้ด้วยเหตุ เพียงความเป็นอารมณ์
อันพระโยคาวจร ฟังทำให้หนักแน่น
อาลัมพนุปนิสสยปัจเจย ย่อมมีได้ด้วย
อรรถว่ากระทำให้มีกำลังแรง แม้กว่า
อาลัมพนาธิปติปัจเจย ที่พระโยคาวจรทำ
ให้หนักแน่น.

สหชาตา ๔เปฯ นามรูปานนฺติ
ฉนฺทวิริยจิตตวิมฺสวเสน^๑ จตฺตฺพิโรปิ
สหชาตาธิปติ ยถารหํ สหชาตนามรูปานํ
ปวตฺตติยฺเยว สหชาตาธิปติวเสน ปจฺจโย.
รูปธมฺมสฺส อรูปธมฺมํ ปติ สหชาต-
ปจฺจยตา ปฏิสนฺธิยํ วตฺตฺวเสเนว
วตฺตฺตาติ อาห วตฺตฺวิปากา อญฺญ-
มญฺญนฺติ.

ชื่อว่า สหชาตา ๔เปฯ นามรูปานํ
ความว่า สหชาตาธิปติปัจเจย แม้มี ๔ อย่าง
คือ ฉันทาธิปติ วิริยาธิปติ จิตตาธิปติ
และวิมังสาธิปติ ย่อมเป็นปัจเจยแก่นาม
และรูปที่เกิดร่วมกันด้วยอำนาจสหชาตา-
ธิปติปัจเจย เฉพาะในปวัตติกาลตาม
สมควร. ความที่รูปธรรมอาศัยนามธรรม
เป็นสหชาตปัจเจย พระผู้มีพระภาคตรัสไว้

^๑ ปโตถเกสุ ฉนฺทจิตตวิริย...เสนาติ เขฎฺฐเยน ทิสฺสตี.

ด้วยอำนาจหทัยวัตถุในปฏิสนธิกาลเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วัตถุวิปากา อณุมมณฺณิ (หทัยวัตถุและ วิปากนามขันธ์ทั้ง ๔ เป็นปัจจัยแก่กัน และกัน) ดังนี้.

๓๐. ยสฺมา ปน อณุมมณฺณ-
ปตฺตมฺภนฺวเสเนว อณุมมณฺณปจฺจยตา
น สหชาตมตฺตโตติ ปวตฺตยิ รุปิ
นามานํ อณุมมณฺณปจฺจโย น โหติ ตสฺมา
วุตฺตํ จิตฺตเจตฺตสิกา อณุมมณฺณนฺติ.
ตถา อุปาทายรูปานิ จ ภูตฺรูปานิ
อณุมมณฺณปจฺจยา น โหนฺตฺติ วุตฺตํ
มหาภูตา อณุมมณฺณนฺติ.

๓๐. ก็เพราะจิตกับเจตสิกมีภาวะ เป็นอัญญมัญญปัจจัย คือช่วยอุปถัมภ์ กันและกันทีเดียว ไม่ใช่มีภาวะเป็นอัญญ- มัญญปัจจัย โดยเหตุเพียงเกิดร่วมกัน เพราะเหตุนี้ รูปจึงไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัย แก่นามทั้งหลายในปวัตติกาล ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว คำว่า จิตฺตเจตฺตสิกา อณุมมณฺณิ (จิตเจตสิกธรรมเป็นปัจจัย แก่กันและกัน) ดังนี้ เป็นต้น. และอุปาทายรูป ทั้งหลายก็เหมือนกัน คือไม่เป็นอัญญ- มัญญปัจจัย แก่ภูตรูปทั้งหลาย เพราะ เหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า มหาภูตา อณุมมณฺณิ (มหาภูตรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกัน) ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายอาหารปัจจัย

๓๑. นนุ จ อรูปิโน อาหารา
สหชาตานิ นามรูปานนฺติ วุตฺตํ เอวญจ

๓๑. ถาเมวํ ก็ท่านอาจารย์ได้กล่าว ไว้ว่า อาหารที่เป็นอรูป (เป็นนาม) เป็น

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สติ อสณฺณินิ สหชาตอาหารสุส
 อสมฺภวโต สพุเพ สตุตา อาหารฏ-
 จิตฺกาทิ กถมิทํ นิยตีติ. วุจฺเจเต
 มโนสณฺเจตนาหารวสฺสปาวตฺตสุส กมฺมสุส
 ตํสหนคตานุมฺปิ วา เสสหารานํ
 กมฺมุปนิสฺสยปฺจฺเจยฺหิ ปฺจฺเจยตฺตปริยาโย
 คเหตุวา สพุพสตุตานุํ อาหารฏจิตฺกตา
 วุตฺตวา น อาหารปฺจฺเจยภาวโตติ.

ปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดร่วมกัน ดังนี้
 มิใช่หรือ ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น พระพุทธพจน์
 นี้ว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ดำรงอยู่ได้ด้วย
 อาหาร ดังนี้ พวกเราจะรู้ได้อย่างไร
 เพราะอาหารที่เกิดร่วมกัน ไม่เกิดมีแก่
 พวกอสังขญีสัตว์. ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย
 พระผู้มีพระภาค ทรงกำหนดถึงความ
 หมายว่า กรรมที่เป็นไปตามอำนาจ
 มโนสังขเจตนาหาร เป็นปัจจัยโดยกรรม-
 ปัจจัย หรือว่า อาหารทั้งหลายที่เหลือแม้
 ที่เกิดร่วมกับกรรมนั้น เป็นปัจจัยโดย
 อุปนิสสยปัจจัย แล้วตรัสว่า สัตว์ทั้งปวง
 ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร มิใช่ตรัสไว้โดย
 ความเป็นอาหารปัจจัย.

อธิบายอินทรีย์ปัจจัย

๓๒. ปญฺจ ปสาทาติอาทิสฺสุ นนุ
 อิตฺถินุทฺริยปฺริสฺสินุทฺริยา น คหิตาติ. สจฺจํ
 น คหิตา. ยทิปิ เตสํ ลิงฺคาทึหิ
 อนฺวตฺตนิยตา อตฺถิ สวา ปน
 ปฺจฺเจยภาวโต. ยถา หิ ซีวิตาหารา
 เยสํ ปฺจฺเจยา โหนฺติ เตสํ อนฺุपालกา
 อุปฺตฺตมฺภกา อตฺถิ อวิคตปฺจฺเจยภฺวตา

๓๒. ถามว่า ในคำว่า ปญจ ปสาทา
 (ปสาทรูป ๕) ดังนี้ เป็นต้น ท่านอาจารย์
 มิได้ระบุถึงอินทรีย์ และปริสินทรีย์ไว้
 มิใช่หรือ. ตอบว่า จริง ท่านมิได้ระบุไว้.
 แม้ถ้าว่า อินทรีย์และปริสินทรีย์เหล่านั้น
 จะมีภาวะให้อาการมีเพศเป็นต้นเป็นไป
 ตามตนได้ แต่การให้อาการมีเพศเป็นต้น

คุณบุญสม พรหมแก้ว

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑ โหนติ น เอวํ อิตฺติปริสฺภาวา
 ลิงฺคาทีนํ เกนฺจึ อูปกาเรน อูปการก
 โหนติ.

เป็นไปตามตนได้นั้น ก็มีใช่มีโดยความ
 เป็นปัจจัย. เปรียบเหมือนอย่างชีวิตและ
 อาหาร (ชีวิตรูปและอาหารรูป) ย่อมเป็น
 ปัจจัยแก่กรรมเหล่าใด ก็ย่อมคอยเลี้ยง
 อุปัตัมภกรรมเหล่านั้น เป็นอิตติปัจจัยและ
 อวิคตปัจจัยแก่กรรมเหล่านั้นด้วย ฉันท
 ความเป็นหญิงและความเป็นชาย (อิตติ
 ภาวรูปและปริสภาวรูป) จะช่วยอุปการะ
 แก่อาการมีเพศเป็นต้น โดยอุปการะ
 อะไรๆ ฉันทนั้น ก็หาไม่ได้.

เกวลมฺปน ยถาสเกหฺเว กมฺมาทิปฺจฺเจยฺหิ
 ปวตฺตมานานํ ลิงฺคาทีนํ ยถิตฺติคฺ-
 คหณสฺส^๑ ปฺจฺเจยฺภาโว โหติ ตโต
 อญฺเณนากาเรน ตํสฺหิตฺสฺนฺตฺตาเน
 อปฺปวตฺตติโต ลิงฺคาทีนํ อนฺวตฺตนิยตา
 อิทฺทริยตา ๑ เนสํ วุจฺจติ ตสฺมา
 น เตสํ อิทฺทริยปฺจฺเจยฺภาโว วุตฺโต.

แต่ว่าอาการมีเพศเป็นต้น ซึ่งเป็นไปได้
 เพราะปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ตามที่เหมาะสม
 แก่ตนนั่นเองฝ่ายเดียว ย่อมเป็นปัจจัยแก่
 การกำหนดรู้ว่าเป็นหญิงเป็นชาย โดย
 อาการใด เพราะอาการมีเพศเป็นต้นนั้น
 ไม่เป็นไปในสันดานที่เป็นไปร่วมกับความ
 เป็นหญิงและความเป็นชายนั้น โดย
 อาการอื่นจากอาการที่กำหนดรู้ได้ว่าเป็น
 หญิงเป็นชายนั้น บัณฑิตจึงกล่าวความ
 เป็นหญิงและความเป็นชายนั้นว่า มี
 หน้าที่ให้อาการมีเพศเป็นต้นเป็นไป
 ตามตน และว่าเป็นอิทธีย์ เพราะฉะนั้น

^๑ ส. ม. ยถา อิตฺตาทิคฺคหณสฺส.

พระผู้มีพระภาค จึงไม่ตรัสความเป็นหญิง
และความเป็นชายนั้นว่าเป็นอินทริยปัจจัย.

๓๓. เยสํ นามานํ วตฺถาทินํ
อพฺพนฺตรโต นิฏฺฆมนฺตานิ วิย ปวตฺติ^๑
เยสญจ รูปานํ นามสนฺนิสฺสเยเนว
อุปฺปชฺชมานานํ สมฺปโยคาสงฺกา โหติ
เตสเมว วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา รูปานํ
ปนํ รูปเปหิ สาสงฺกา นตฺถิ วตฺตุ-
สนฺนิสฺสเยเนว ชายนฺตานิ วิสยภาวมตฺตํ
อาลฺมพฺพนฺนํ เตนาปิ เตสํ สมฺปโยคาสง-
งฺกา นตฺถิตฺติ เยสํ สมฺปโยคาสงฺกา
อตฺถิ เตสเมว วิปฺปยุตฺตปจฺจยตาปิ
วตฺตฺตาติ อาน โยกฺกนฺตฺติกฺขณฺเน วตฺตฺตฺติอาทิ.

๓๓. ท่านอาจารย์ คำนึงถึงว่านาม
เหล่าใด ความเป็นไปคล้ายจะออกไป
จากภายในวัตถุรูป มีหทัยวัตถุเป็นต้น
และรูปเหล่าใดซึ่งเกิดขึ้นได้โดยอิงอาศัย
นามนั่นเอง มีความเกี่ยวเนื่องในสัมปโยค
(มี เอกุปฺปาต เกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น)
นามและรูปเหล่านั้นแหละเป็นวิปฺปยุต-
ตฺตปจฺจย (แก่กันและกัน) ส่วนรูปทั้งหลาย
ไม่มีความเกี่ยวเนื่องในสัมปโยคกับรูป
ทั้งหลาย รูปเพียงเป็นอารมณ์แก่นาม
ซึ่งเกิดได้ เพราะอิงอาศัยวัตถุรูปนั่นเอง
ชื่อว่าเป็นอาลัมพะนะ เพราะเหตุนั้น นาม
ทั้งหลายเหล่านั้น จึงไม่มีความเกี่ยวเนื่อง
ในสัมปโยคกับรูปอันเป็นอาลัมพะนะเมื่อนั้น
เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่าใด มีความเกี่ยว
เนื่องในสัมปโยค ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นวิปฺปยุตตปจฺจย
ดังนี้ จึงกล่าววว่า โยกฺกนฺตฺติกฺขณฺเน วตฺตฺ
(ในการหยั่งลงสู่ปฏิสนธิ หทัยวัตถุ เป็น
ปัจจัย) ดังนี้ เป็นต้น.

^๑ ส. ปวตฺตานิ.

๓๔. สัพพทา สัพพกาเรน ยถารหิ
 นามรูปวเสน^๑ วุตตัม ทิวริหิ สหชาตัม
 ทิวริหิ ปุเรชาตัม เอกิวริหิ ปัจจชาตณฺจ
 ปจฺจยชาตัม อาหาเรสุ กวฬีกาโร อาหาโร
 รูปชีวีตินุทริยนฺติ อยัม ปญฺจวิโรปิ
 อตฺถิปจฺจโย อวิกตปจฺจโย จ โหติ.
 ปจฺจปุปนฺนสภากาเวน^๒ อตฺถิสภากาเวน^๓
 ตาฬิสสเสว ธมฺมสฺส อุตฺตมมกตฺตคา
 อตฺถิภาวากาเวน อนุปการกานเมว จ
 อตฺถิภาเวน อูปการกตา อตฺถิปจฺจย-
 ภาโวติ นตฺติ นิพฺพานสฺส สัพพทา
 ภาวโน อตฺถิปจฺจยตา อวิกตปจฺจยตา
 จ.

อุปฺปาทาหิยตุตฺตานัม วา นตฺติภาโวปการ-
 กตาวิริทฺฐุโธ วิคตภาโวปการกตาวิริทฺฐุโธ
 จ อูปการกภาโว อตฺถิปจฺจยชาติตาตี^๓
 น ตสฺส ตปฺปจฺจยตฺตปฺปสฺงโค.

๓๔. อัตฺถิปจฺจย และอวิกตปจฺจยนี้
 มีอย่างละ ๕ ประการคือ สหชาตปจฺจย
 ๓ ประการ ๑ ปุเรชาตปจฺจย ๒ ประการ
 ๑ ปัจจชาตปจฺจย ๑ ประการ ๑ ที่ท่าน
 อาจารย์กล่าวไว้ด้วยอำนาจนาม และรูป
 ตามสมควร โดยประการทั้งปวง คือโดย
 อากาโรทั้งปวง ในบรรดาอาหารทั้งหลาย
 กวฬีการอาหาร ๑ รูปชีวีตินุทริย^๑ ๑.
 ก็ความที่ธรรมทำอุปการะโดยภาวะที่มีอยู่
 เฉพาะแก่เหล่าธรรมที่ไม่ทำภาวะแห่งตน
 ที่มีอยู่ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้นเป็น
 สภาวะค้ำจุนธรรมเช่นนั้นนั้นแล โดยภาวะ
 แห่งตนที่มีอยู่ ซึ่งมีสภาวะเป็นปัจจุบัน
 ชื่อว่า ความเป็นอัตฺถิปจฺจย เพราะเหตุนั้น
 พระนิพพานซึ่งมีได้ทุกกาล จึงไม่มีความ
 เป็นอัตฺถิปจฺจย และอวิกตปจฺจย.

อีกอย่างหนึ่ง ความที่ธรรมทั้งหลาย ซึ่ง
 ประกอบด้วยอุปาทกขณะเป็นต้น เป็น
 สภาวะกระทำอุปการะ ซึ่งผิดจากความ
 ที่ธรรมซึ่งทำอุปการะ โดยภาวะที่ไม่มี และ

^๑ ส. ม. นามวเสน.
^๒ อตฺถิภาเวนาคติ โยชนาปาโง.
^๓ ส. อตฺถิปจฺจยตาฬีกาติ.

คุณบุญสม พรหมแก้ว
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รูปชีวิตินุทริยญฺเจตถ โອชา วีย
จิตฺติกุณฺเณเยว อุปการกตฺตา สหชาต-
ปัจจุเยสุ น คยฺหตีติ วิสุํ วุตฺตํ.

ซึ่งผิดจากความที่ธรรมซึ่งกระทำอุปการะ
โดยภาวะที่ไปปราศ ชื่อว่า ความเป็น
อดีตปัจจัยเป็นต้น เพราะเหตุนั้น
พระนิพพานนั้น จึงไม่มีความเกี่ยวเนื่อง
กับความเป็นอดีตปัจจัย และอวิคตปัจจัย
นั้น. ก็บรรดาอดีตปัจจัย ๕ อย่างนี้
รูปชีวิตินทรีย พระผู้มีพระภาค ไม่ทรง
ถือเอาในสหชาตปัจจัย เพราะความเป็น
ธรรมชาติ กระทำอุปการะเฉพาะใน
ฐิติขณะ เปรียบเหมือนโอชา ฉะนั้น
เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าว
รูปชีวิตินทรียนั้นไว้แผนกหนึ่ง.

๓๕. อิทานิ สพุเพปิ ปัจจยา
สงฺเขปโต จตฺตพฺพิธาเยวาทิ ทสฺเสตฺถ
อาลฺมพฺพฺนุป ๗เปฯ คจฺจนฺตีติ วุตฺตํ.
น หิ โส โภจฺจิ ปัจจโย อตฺถิ โย
จิตฺตเจตฺตสิกาณํ อารมฺมณภาวํ น
คจฺเจยฺย สกสฺกปฺจฺยฺยุปฺปนฺนสฺส จ
อุปนิสฺสยภาวํ น คจฺจติ. กมฺมเหตุกตฺตา
จ โลกปฺปวตฺตติยา ผลเหตุปฺจารวเสน
สพุเพปิ ปัจจยา กมฺมสฺภาวํ

๓๕. บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะ
แสดงว่าปัจจัยธรรมแม้ทั้งหมด ว่าโดยย่อมี
๔ อย่างเท่านั้น จึงกล่าวคำว่า อาลฺมพฺพฺนุป
๗เปฯ คจฺจนฺตีติ ดังนี้. ความจริงปัจจัยธรรม
อะไร ๆ ที่ไม่ถึงความเป็นอารมณ์แก่จิต
และเจตสิกทั้งหลาย และไม่ถึงความเป็น
อุปนิสฺสยปัจจัย แก่ธรรมที่อาศัยปัจจัย
ของตน ๆ เกิดขึ้น มีอยู่หาไม่ได้. ก็เพราะ
ความเป็นไปแห่งโลกมีกรรมเป็นมูลเหตุ

^๑ ส. อตฺถิปัจจยตาทิกาทิ.

นาติวตตุนฺติ. เต จ ปรมตฺตโต
โลกสมฺมตฺตวเสน. จ วิชฺชมานาเยวาทิ
สพฺเพปิ จตุสฺส สโมธานํ คจฺจนฺติ.

ปัจจัยธรรมทั้งหมดจึงไม่พ้นสภาวะแห่ง
กรรมด้วยอำนาจผลเป็นไปในเหตุ. ก็
ปัจจัยธรรมเหล่านั้นมีอยู่แน่แท้ ทั้งโดย
ปรมาตฺถ์และด้วยอำนาจโลกสมมติ เพราะ
เหตุนี้ ปัจจัยธรรมแม้ทั้งหมดย่อมถึง
การ ประมวลลงในปัจจัยธรรม ๔ ประการ.

๓๖. อิทานิ ยํ วุตฺตํ ตตฺถ
ตตฺถ สหชาตฺตรูปนฺติ ตํ สพฺพํ^๑
อวิเสสโต ทฺวสฺสพฺพนฺติ ทสฺสเสตฺถ
สหชาตฺตรูปนฺติอาทิ วุตฺตํ. ปฏิสนฺธิญฺญู
จิตฺตสมฺภูจฺานรูปาภาวโต ปวตฺตติยํ
กมฺมสมฺภูจฺานานญฺจ จิตฺตเจตฺตสิเกหิ
สหุปฺปตฺตนิยมาภาวโต สหชาตฺตรูปนฺติ
สหุพฺพธาปิ ปวตฺเต จิตฺตสมฺภูจฺานานํ
รูปานํ ปฏิสนฺธิญฺญํ กตตฺตารูปสงฺฆาต-
กมฺมชฺรูปานญฺจ วเสน ทฺวิธํ โหติ.
กมฺมสฺส กตตฺตา นิพฺพตฺตมานานิ
รูปานิ กตตฺตารูปานิ.

๓๖. บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะแสดง
ว่าคำที่อาจารย์กล่าวไว้ในฐานะแห่งปัจจัย
นั้น ๆ ว่า สหชาตรูป ทั้งหมด บัณฑิตพึง
เห็นโดยความไม่แปลกกัน จึงได้กล่าวคำ
มีคำว่า สหชาตรูป (สหชาตรูป) ดังนี้ เป็นต้น.
ความจริง รูปที่ชื่อว่าสหชาตรูป แม้โดย
ประการทั้งปวง ย่อมมี ๒ อย่าง คือรูป
ที่มีจิตเป็นสมภูฐานในปวัตติกาล และ
กัมมชรูป กล่าวคือกตตตารูปในปฏิสนธิกาล
เพราะความที่รูปมีจิตเป็นสมภูฐานไม่เกิด
มีในปฏิสนธิกาล และเพราะรูปมีกรรมเป็น
สมภูฐานในปวัตติกาล ไม่มีการกำหนด
แน่นอนว่าเกิดขึ้นร่วมกันกับจิต และ
เจตสิก. รูปทั้งหลายที่บังเกิดอยู่ เพราะ
ความที่กรรมอันสัตว์ทำแล้ว ชื่อว่า
กตตตารูป.

^๑ ส. ม. ตํ สพฺพํ น อวิเสสโต.

๓๗. อิติ เอวํ วุตตนเยน สมุทวา
 ยถาสุมภวํ เตกาลิกา อนนุตตรสมนุ-
 ตราเสวนนตฺถิวิคตวเสน ปญฺจนุํ
 อตฺตีกาลิกานํ กมฺมปัจจัยสฺส อตฺต-
 วุตตมานวเสน ทฺวิกาลิกสฺส อารมฺม-
 ณาธิปตฺติอุปนิสฺสยปัจจัยานํ ตีกาลิกานํ
 อิตเรสํ ปญฺจนรสนุํ ปัจจุปปนฺนกาลิ-
 กานญจ วเสน กาลตฺตยวณฺโถ
 นิพฺพาน ปญฺจตฺตยวเสน กาลวินิมุตฺตา
 จ จกฺขวาทีราคสทฺฐาทิวเสน อชฺฌตฺตติกา
 จ ปุคฺคฺลอุตฺตโฆชฺณาทิวเสน ตโต
 พหิทฺฐา จ ปัจจุปปนฺนภาเวน สงฺขตา
 จ ตถา ตปฺปฏิปกฺขภาเวน อสงฺขตา
 จ ธมฺมา ปญฺจตฺตินามรूपานํ วเสน
 สงฺเขปโต ติวธา จิตา สพฺพถา
 ปญฺจชานะ อนนฺตนยสมนฺตปญฺจชานะ
 ปกรณะ จตฺตวิสฺติสฺขชตา ปัจจุยยา
 นามาติ โยชฺณา.

๓๗. มีคำประกอบความว่า ธรรม
 ทั้งหลายอันเป็นไปในกาล ๓ คือ มีกาล
 ๓ ด้วยอำนาจปัจจัยธรรมที่เป็นไป
 ในอดีตกาล ๕ อย่าง คืออนันตรปัจจัย ๑
 สมันตรปัจจัย ๑ อาเสวนปัจจัย ๑
 นัตถิปัจจัย ๑ วิคตปัจจัย ๑ แห่งกัมมปัจจัย
 ที่เป็นไปในกาล ๒ คือ อดีตกาล ๑
 ปัจจุบันกาล ๑ แห่งอารัมมณปัจจัย
 อธิปติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย ที่เป็น
 ไปในกาล ๓ และแห่งปัจจัยธรรม ๑๕
 ประการ นอกนี้ที่เป็นไปในปัจจุบันกาล
 ที่พ้นจากกาลด้วย อำนาจพระนิพพาน
 และบัญญัติธรรม ทั้งที่เป็นภายในด้วย
 อำนาจจักขุรูปสาทรูปเป็นต้น และธรรม
 มีราคะและศรัทธาเป็นต้น ทั้งที่มีในภายใน
 นอกจากที่เป็นภายในนั้นคือบุคคล อุตุและ
 โภชนะเป็นต้น ทั้งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งโดย
 ความเป็นปัจจุบุบันธรรม ทั้งที่ไม่ถูก
 ปัจจัยปรุงแต่งโดยภาวะที่ตรงข้ามจาก
 สังขตธรรมนั้นเหมือนกันตามกำเนิด
 คือตามความเหมาะสมแก่กำเนิดว่าโดย
 สังเขป ดำรงอยู่แล้วโดย ๓ ประการ คือ
 บัญญัติธรรม นามธรรม และรูปธรรม
 ชื่อว่าปัจจัย กล่าวคือปัจจัย ๒๔ อย่าง

คุณบุญสม พรหมแก้ว

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ในคัมภีร์ปฏิฐาน คือในปกรณ์ชื่อว่า
สมันตปฏิฐาน อันมีนัยไม่มีที่สุดโดย
ประการทั้งปวง ดังพรรณนามาจะนี้ คือ
โดยนัยดังกล่าวแล้วอย่างนี้.

๓๘. ตตฤาติ เตสุ ปณฺณตฺติ-
นามรฺุเปสฺ.

๓๘. บทว่า ตตฤ ได้แก่ ในบรรดา
บัญญัตินามและรูปเหล่านั้น.

ปฏิฐานนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาปฏิฐานนัย จบ.

ปณฺณตฺติเภทวณฺณนา

พรรณนาประเภทแห่งบัญญัติ

๓๙. วจฺเญยวจากภททา ทฺุวิธา
ปณฺณตฺติตฺติ วุตฺตํ ปณฺณวาปฺยตฺตาทิอาทิ.

๓๙. บัญญัติมี ๒ อย่าง แยกเป็น
อรรถบัญญัติ ๑ สัททบัญญัติ ๑ เพราะ
เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า
ปณฺณวาปฺยตฺตา (บัญญัติปยัตตบัญญัติ)
ดังนี้ เป็นต้น.

ปณฺณวาปฺยตฺตาทิ เตน เตน ปกาเรน
ณาเปตพฺพตฺตาทิ. อิมินา รฺุปาทิมฺมานํ
สมฺมุหสนฺนทานาทิวตฺตฤาวิเสสชาติภททา.
สมฺมุตฺติสจฺจฤตฺตา อฺุปาทาปณฺณตฺติ-
สงฺขาทา อตฺตปณฺณตฺติ วุตฺตาทิ. สาทิ

บทว่า ปณฺณวาปฺยตฺตา ความว่า เพราะ
ความที่บัญญัติที่จะพึงให้ทราบได้โดย
ประการนั้น ๆ. ด้วยคำที่เป็นกัมมสาธนะ
นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงอรรถบัญญัติ
กล่าวคือ การอาศัยความเปลี่ยนแปลง

นามปณฺณตฺตติยา ปณฺณปิยติ. ปณฺณา-
ปนโตติ ปกาเรหิ อตฺถปณฺณตฺตติยา
ณฺนาปนโต.

อิมีนา หิ ปณฺณาเปตฺติติ ปณฺณตฺตติ
ลฺหุณฺนามานํ อตฺถานํ อภิธานสงฺฆาตา
นามปณฺณตฺตติ วุตฺตา.

๔๐. ภูตปริณามการมุปาทายาติ
ปจฺวาทิกานํ มหาภูตानํ ปพฺนธฺวเสน
ปวตฺตมานานํ ปตฺถภูสงฺคิตาทิกากาเรน
ปริณามการํ ปริณามสภาวสงฺฆาตํ
อาการมุปาทาย นิสฺสยํ กตฺวา.

บัญญัติไว้ซึ่งเป็นสมมติสังขจะ ต่างโดย
การกำหนดพิเศษเป็นต้น คือความประชุม
และความสืบต่อแห่งรูปธรรม เป็นต้น
เป็นอาทิ. ความจริง อรรถบัญญัตินั้น
บัณฑิตย่อมรู้ได้ด้วยนามบัญญัติ. บทว่า
ปณฺณาปนโต ความว่า เพราะเป็นเหตุ
ให้บุคคลรู้ถึงอรรถบัญญัติได้โดยประการ
ทั้งหลาย.

ความจริง ด้วยคำที่เป็นกัตตุสาธนะนี้
ท่านอาจารย์ได้กล่าวถึงนามและบัญญัติ
กล่าวคือชื่อของอรรถทั้งหลาย อันได้
ชื่อว่า บัญญัติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
ให้ทราบความหมาย.

๔๐. ชื่อว่า ภูตปริณามการมุ-
ปาทาย (เพราะอาศัยอาการแปรปรวน
ของมหาภูตรูปนั้น ๆ) ความว่า อาศัย
การเปลี่ยนแปลง ได้แก่ อาการ กล่าวคือ
สภาวะที่แปรผัน โดยอาการมีความ
เกี่ยวเนื่องด้วย ความเข้มแข็งเป็นต้น
แห่งมหาภูตรูปทั้งหลาย มีปฐวีธาตุ
เป็นต้น ซึ่งเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจความ

^๑ สันตาดิปี ทิสฺสติ. ส. ม. สงฺคหตาที ...

ตถา ตถาติ ภูมมาทิวเสน.
 ภูมิปพพตาทิกาทิ ภูมิปพพตรุกขาทิกาทิ
 สมนฺตานุสสเนตติ. สมนฺตานุสสเน-
 การนฺติ ทารุมนฺตติกาตฺตินฺตฺวาทีนํ
 สมนฺตานุสสเน อุกฺกณฺณํ สมนฺตานุสสเน
 รจนาวิสสิฏฺฐํ^๑ ตํตํสณฺณจนาทิกาทิกาทิ.
 รตสกุฏาทิกาทิ รตสกุฏคามชฎปฏาทิกาทิ
 สมนฺตานุสสเนตติ. จนนฺตานุสสเน
 จนนฺตานุสสเนกฺขตฺตานิ สินฺนรูปทกฺขินฺนเสน
 อุกฺกณฺณทิกาทิกาทิ.

เกี่ยวเนื่องกัน คือ ทำให้เป็นที่อิงอาศัย.

ชื่อว่า ตถา ตถา ได้แก่ ด้วยอำนาจ
 ภาคพื้นเป็นต้น. บทว่า ภูมิปพพตาทิกาทิ
 ได้แก่ บัญญัติว่า แผ่นดิน ภูเขา และต้นไม้
 เป็นต้น ชื่อว่า สันตานุสสเนตติ. บทว่า
 สมนฺตานุสสเนกาทิกาทิ ความว่า อาศัย
 การประชุมแห่งเครื่องประกอบ คือเครื่อง
 อุกฺกณฺณมี ไม้ ดินเหนียว และเส้นด้าย
 เป็นต้น ได้แก่อาการมีความตั้งอยู่ร่วมกัน
 เป็นต้นนั้น ๆ อันพิเศษกว่ารูปเขียน.
 บทว่า รตสกุฏาทิกาทิ ได้แก่ บัญญัติว่า
 รต เกวียน บ้าน หม้อ และผืนผ้า
 เป็นต้น ชื่อว่า สมนฺตานุสสเนตติ. บทว่า
 จนนฺตานุสสเนกาทิกาทิ ความว่า ซึ่งอาการ
 คือความหมุนเวียน มีความขึ้นไปเป็นต้น
 แห่งพระจันทร์ พระอาทิตย์ และดาว
 นกชัตตฤกษ์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจเวียน
 รอบภูเขาสิเนรุ.

ทิสากาลาทิกาทิ ปฺรตฺตติมทิสาทิกาทิ-
 ทิสापญฺญตติ ปุพฺพพณฺหาทิกาทิ

บทว่า ทิสากาลาทิกาทิ ความว่า บัญญัติว่า
 ทิศตะวันออกเป็นต้น ชื่อว่า ทิสาบัญญัติ

^๑ ส. ...ณฺนภาทีนํ.
^๒ ส.ม. รจนาวิสสิฏฺฐํ.

กาลปญฺจตฺตติ มาโสตุวิสาขมาสาทิกา
 ตตฺตํนามวิสิฏฺฐจา มาสาทิปญฺจตฺตติ จ.
อสมฺมุฏฺฐากาการฺ ตตฺตํรูปกลาเปหิ
 อสมฺมุฏฺฐจํ สุสิราทิกาการิ. **กฺุปคฺุหาทิกาทิ**
 กฺุปคฺุหาทิกาทิกาทิกา อากาสปญฺจตฺตติ.
ตตฺตํกฺุตนิมิตฺตุนฺ ปจฺจวีกสิณาทิตตฺตํกฺุต-
 นิมิตฺตํ.

ภาวนาวิเสสนฺ ปริกฺขมาทิกาทิ ภาวนาย
 ปพฺพนฺทวิเสสํ. **กสิณนิมิตฺตาทิกาทิ**
 กสิณาสุกฺขนิมิตฺตาทิกาทิกา โยคินฺนุปฺกุจิตา
 อุกฺคหปฏิกาคาทิกา^๑ นิมิตฺตปญฺจตฺตติ.
เฮวมาทิกาทิ กสิณฺคุสมาภิมาภาสนิโรธ-
 กสิณาทิกาทิกา จ. **อตุฏฺฐฉายากาเรน** ติ
 ปรมตฺถธมฺมุสฺส ฉายากาเรน ปฏิกาคา-
 กาเรน.

บัญญัติว่า เวลาเข้าเป็นต้น ชื่อว่ากาลบัญญัติ
 และบัญญัติว่า เดือนฤดู และเดือนวิสาขะ
 เป็นต้น ชื่อว่า มาสบัญญัติ เป็นต้น ซึ่ง
 เป็นบัญญัติพิเศษกว่าชื่อนั้น ๆ. บทว่า
อสมฺมุฏฺฐากาการิ ได้แก่ ซึ่งอาการมีโพรง
 เป็นต้น ที่รูปกลาปนั้น ๆ ถูกต้องไม่ได้.
 บทว่า **กฺุปคฺุหาทิกาทิ** ได้แก่ บัญญัติว่า หลุม
 ถ้ำ และช่องว่าง เป็นต้น ชื่อว่า อากาสบัญญัติ.
 บทว่า **ตตฺตํกฺุตนิมิตฺตํ** ได้แก่ ซึ่งนิमितแห่ง
 กฺุตรูปนั้น ๆ มีปฐวีกสิณ เป็นต้น.

บทว่า **ภาวนาวิเสสํ** ได้แก่ ความสืบเนื่อง
 อันพิเศษแห่งภาวนา ต่างโดยปริกรรม
 เป็นต้น. บทว่า **กสิณนิมิตฺตาทิกาทิ** ความว่า
 บัญญัติที่แยกเป็นกสิณนิमितและอสุกฺขนิमित
 เป็นต้น แยกเป็นอุคฺคหนิमित และปฏิกาคา-
 นิमित ซึ่งปรากฏแก่พระโยคาวจรทั้งหลาย
 ชื่อว่านิमितบัญญัติ. บทว่า **เฮวมาทิกาทิ**
 ได้แก่ และบัญญัติที่แยกเป็นอากาศ
 ที่เพิกกสิณและกสิณดับ เป็นต้น. บทว่า
อตุฏฺฐฉายากาเรน ความว่า โดยอาการ
 คือเงา ได้แก่โดยอาการคือส่วนเปรียบเทียบ
 แห่งปรมัตถธรรม.

^๑ ส. ม. ... ปฏิกาคาทิกาทิ.

บัญญัติปนโตบัญญัติ

๔๑. นามนามกมุมาทินาเมนาติ
นามิ นามกมุมิ นามเธยยิ นิจฺจติ
พฺยญฺชนมภิลลาโปติ อิมะหิ จฺหิ นาเมหิ.
ตตฺถ อตฺถเสฏฺฐ นมตีติ นามิ. ตํ
อนฺวตฺตฺถรฺพฺพิหฺวเสณ ทฺวิธํ สามญฺญคฺคณ-
กฺริยาเยติจฺจวเสณ จตฺตฺพฺพิธํ. นามเมว
กมุมิ นามกมุมิ. ตถา นามเธยยิ.
อกฺขรพฺพวเรน อตฺถํ นีหริตฺวา อุตฺติ
กถนํ นิจฺจติ. อตฺถํ พฺยญฺชยตีติ
พฺยญฺชนํ.

อภิลปิยตีติ อภิลลาโป สทฺทคตฺก-
ขรสนฺนินเวสฺสกฺกโม. สว ปนายิ นาม-
ปญฺญตฺติ วิชฺชมานาวิชฺชมานตฺตฺกฺก-
สํโยคฺวเสณ จพฺพิธา โหตีติ ทสฺเสตฺถ

๔๑. บทว่า นามนามกมุมาทินาเมน
ความว่า โดยนามทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ นาม
นามกรรม นามเธยยะ นิจฺจติ พยฺญฺชนะ
อภิลลาปะ. ในบรรดานามเป็นต้นเหล่านั้น
ศัพท์รูปที่ชื่อว่านาม เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า น้อมไปในอรรถทั้งหลาย. นามนั้น
มี ๒ อย่าง คือ นามที่ตั้งตามความหมาย
๑ นามที่เรียกกันดาษดื่น ๑ มี ๔ อย่าง
คือ สามัญญนาม ๑ คุณนาม ๑
กิริยานาม ๑ นามที่ตั้งตามความ
ปรารถนา ๑. กรรม คือนาม ชื่อว่า
นามกรรม นามเธยยะ ก็เหมือนกัน.
การเปล่ง คือการกล่าวความประสงค์
ออกทางทวารของอักษระ ชื่อว่า นิจฺจติ.
ที่ชื่อว่า พยฺญฺชนะ เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า ทำเนื้อความให้ปรากฏ.

เสียง ชื่อว่า อภิลลาปะ เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า อันชนเจรจา ได้แก่ ลำดับที่ตั้งอยู่แห่ง
อักษระที่ไปตามเสียง. เพื่อแสดงว่า
ก็นามบัญญัตินี้้นั้น มีอยู่ ๖ ด้วยอำนาจ

๑ ส. ...กิริยาเยติจฺจวเสณ. ม. ...กิริยาเยติจฺจวเสณ.

วิชชमानปญฺจนตฺติตฺตาทิ วุตฺตํ. เอตาย
ปญฺจนาเปนตฺติตฺติ รูปเวทฺหนาทิอาทินา
ปกาสเนนตฺติ.

วิชชमानบัญญัติ อวิชชमानบัญญัติและ
บัญญัติทั้ง ๒ อย่างนั้น ระคนกัน ท่าน
อาจารย์จึงกล่าวคำว่า **วิชชमानปญฺจนตฺติ**
ดังนี้ เป็นต้น. ข้อว่า เอตาย ปญฺจนาเปนตฺติ
ความว่า บัญญัติทั้งหลาย ย่อมประกาศ
ด้วยคำว่า รูป และเวทนา ดังนี้ เป็นต้น.

๔๒. อภินฺนฺนตฺติ วิชฺชमानาวิชฺช-
मानานํ ทฺวินฺนํ. ปญฺจาทิญญา
อาสวักขยญฺยานตฺติ ๑ อภิญญา อสฺสชาติ
๑ ฬภิญญเ.

๔๒. บทว่า **อภินฺนํ** ได้แก่ แห่ง
บัญญัติทั้ง ๒ คือ วิชชमानบัญญัติและ
อวิชชमानบัญญัติ. อภิญญา ๒ คือ
อภิญญา ๕ อสวักขยญาณ ๑ ของ
บุคคลนั้น มีอยู่เพราะเหตุานั้น บุคคลนั้น
จึงชื่อว่า **ผู้มีอภิญญา ๒.**

เอตถ ๑ อภิญญานํ วิชฺชमानตฺตา
ตปฺปฏิลาภินํ ปุคฺคสฺส อวิชฺชमानตฺตา
(๑) วิชฺชมาเนนาวิชฺชमानปญฺจนตฺติ นาม.
ตถา อิตฺติยา อวิชฺชमानตฺตา สทฺทสฺส
๑ วิชฺชमानตฺตา อิตฺตีสทฺทเทติ อวิชฺช-
มาเนนาวิชฺชमानปญฺจนตฺติ. ปสาทจกฺขุโน
ตณฺเณสิสฺสตีวญฺญานสฺส ๑ วิชฺชमानตฺตา
จกฺขุวิญฺญานตฺติ วิชฺชมาเนนาวิชฺชमान-
ปญฺจนตฺติ. รมฺเณ ๑ ปฺตฺตสฺส ๑

ก็ ในบรรดาวิชชมาเนนาวิชชमानบัญญัติ
เป็นต้นนี้ บัญญัติว่า ผู้มีอภิญญา ๒ นี้
ชื่อว่า **วิชชมาเนนาวิชชमानบัญญัติ.**
เพราะอภิญญาทั้งหลายมีอยู่ และเพราะ
บุคคลผู้มีปกติได้อภิญญานั้น ไม่มี. อนึ่ง
บัญญัติว่า เสี่ยงหญิง ชื่อว่าอวิชชมา-
เนนาวิชชमानบัญญัติ เพราะหญิงไม่มี
และเพราะเสี่ยงมีอยู่. บัญญัติว่าจักขุ-
วิญญาน ชื่อว่า **วิชชมาเนนาวิชชमान-**

๑ ส. ม. เอตฺถนฺตเร อยฺนตฺติ ทิสฺสตี.

สมมติธมมฏตตตา ราชปุตโตติ อวิชช-
 มาเนนาวิชชมานปญฺจตติ.

บัญญัติ เพราะจักขุปลาทรูปและวิญญาณ
 ที่อาศัยจักขุปลาทรูปนั้นมีอยู่. บัญญัติว่า
 ราชโอรส ชื่อว่า อวิชชมาเนนอวิชชมาน-
 บัญญัติ เพราะพระราชาและพระราชโอรส
 เป็นสมมติธรรม.

อธิบายสังคหคาถา

๔๓. วจีโสมฺสาณฺสาเรนาติ ภูมิ-
 ปพุพตรูปเวทนาทิวจีมยสทฺทสฺส อนุสาเรณ
 อนุคมเนน อาลมฺพนกรณฺเณ ปวตฺตตาย
 โสตวิญญาณวិธิยา ปวตฺตติโต อนนฺตรํ
 อุปฺปนฺนสฺส มโนทวารสฺส นามจินฺตนา-
 การปฺปวตฺตสฺส มโนทวาริกวิญญาณ-
 สนฺดานสฺส อิทฺมิติสตฺถสฺส นามนฺติ
 ปุพฺเพเยว คหิตสฺงเกโตปฺนิสฺสยสฺส
 โคจฺรา อารมฺมณฺฏตา ตโต นามคหณโต
 ปรี ยสฺสา สมฺมตีปรมตฺถวิสยา
 นามปญฺจตฺติยา อนุสาเรณ อนุคมเนน
 อตฺถตา สมฺมตีปรมตฺถเภทา วิญญาณฺนฺติ.

๔๓. บาทคาถาว่า วจีโสมฺสาณฺสาเรณ
 เป็นต้น ความว่า อรรถทั้งหลายที่แยก
 เป็นสมมติและปรมัตถ์ อันเป็นโคจร
 คือเป็นอารมณ์แก่มโนทวาร คือแก่ความ
 สืบต่อแห่งวิญญาณจิต ที่เกิดทางมโน-
 ทวาร ซึ่งเป็นไปตามอาการ คือ ความ
 คิดถึงชื่อ อันมีความสังเกตที่บุคคลรู้จัก
 ไว้ก่อนแล้วที่เดี๋ยวนั้น ถ้อยคำนี้เป็นชื่อของ
 ความหมายเช่นนี้ ดังนี้ เป็นเครื่องอิงอาศัย
 ซึ่งเกิดขึ้น ในลำดับต่อจากความเป็นไป
 แห่งโสตวิญญาณวิธีย์ อันเป็นไปตามความ
 หวนระลึกถึง คือไปตามเสียงซึ่งสำเร็จมา
 จากคำพูดว่า แผ่นดิน ภูเขา รูป และ
 เวทนา เป็นต้น ได้แก่ โดยการทำให้เป็น
 อารมณ์ อันบัณฑิต ย่อมรู้ได้ต่อจากการ
 กำหนดรู้ชื่อนั้น โดยความหวนระลึกถึง

คุณบุญสม พรหมแก้ว

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สหาย ภูมิப்புพุดรูปเวทนาทิกา ปญญา-
 เปตப்புพุดททีกา โลกสงกเตน นิธิดา
 โลกโหวหารสิทฐา มโนทวารคคหิตก-
 ขราวสิฎฐา ปญญตติวิญญเยชยา
 ปญญาปนโต ปญญตติสงขาตา
 นามปญญตติตี วิญญเยชยา.

เอตถ ๑ โสตวิญญานววิถียา
 อนนุตระภาวินี มโนทวาริกวิถิมปิ
 โสตวิญญานววิถิคคหณเนน สงคเหตุวา
 โสตวิญญานววิถียาติ วุตตตี. สมฺภาทิ-
 สททญฺหิ สฺจนนุตสฺส เอกเมกํ สทฺทํ
 อารพฺภ ปจฺจุปปนฺนาตีตารมฺมณวเสน
 เทว เทว ชวนวารา พุทฺธิยา คหิตํ
 นาม ปญฺญตติฎฐตี^๑ อกฺขราวลิมารรพฺภ
 เอโกตี เอวํ โสตวิญญานววิถียา
 อนนุตระยา อตีตสทฺทารมฺมณาย ชวน-

คือโดยความไปตามนามบัญญัติ ซึ่งมี
 สมมติและปรมาตถ์เป็นอารมณ์ใด.

นามบัญญัตินี้ นั่น คือบัญญัติที่แสดงถึง
 อรรถที่จะพึงบัญญัติมีแผ่นดิน ภูเขา รูป
 และเวทนาเป็นต้น อันบัณฑิตกำหนด
 หมายรู้ความสังเกตของชาวโลก คืออัน
 สำเร็จความหมายตามโหวหารของชาวโลก
 อันเป็นระเบียบแห่งอักษรที่บุคคลกำหนดรู้
 ได้ทางมโนทวาร อันบัณฑิตพึงรู้ว่า เป็น
 บัญญัติ คือพึงรู้ว่า เป็นนามบัญญัติ
 กล่าวคือ ปญญาปนโตบัญญัติ.

ก็ในคานานี้ ท่านอาจารย์ รวบรวม
 แม้ซึ่งวิถิจิตที่เกิดทางมโนทวาร ซึ่งเกิดมี
 ในลำดับต่อจากโสตวิญญานววิถี ด้วย
 ศัพท์ว่า โสตวิญญานววิถีนั่นเอง แล้วก็
 กล่าวคำว่า โสตวิญญานววิถียา ท่าน
 อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ความจริง เมื่อ
 บุคคลได้ยินเสียงว่า สมฺภา เป็นต้น ชวนจิต
 ปรารภเสียงแต่ละอักษร เกิดมีอักษรละ
 ๒ วาระ ด้วยอำนาจปัจจุบันนารมณวาระ
 หนึ่ง และอดีตารมณวาระหนึ่ง ชวนจิต

^๑ ๑. นามปญญตติตีปิ ทิสฺสตี.

วีถียา อนนุตริ นามปณฺณตฺติยา^๑
คหณฺ ตโต ปรี อตฺถาวโพโธติ
อาจริยา.

ปรารภระเบียบอักษรที่เป็นนามบัญญัติ
ซึ่งจำได้ด้วยปัญญา เกิดมีอีกวาระหนึ่ง
รวมความดังกล่าวมานี้ ในลำดับต่อจาก
ชวนวิถึ อันมีเสียงที่เป็นอดีตเป็นอารมณ์
ซึ่งเป็นลำดับต่อจากโสตวิญญาณวิถึ จึง
กำหนดรู้ถึงนามบัญญัติได้ ต่อแต่นั้นไป
จึงทราบความได้ ด้วยประการฉะนี้.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวิณียา นาม
อภิธมฺมตฺถสงฺคหณฺณนาย
ปัจจุยปริจฺเจทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาปัจจุยปริเฉท
แห่งฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ
ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวิณี จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

^๑ นามปณฺณตฺติคฺคหณฺณตฺติปิ ทิสฺสติ.

๘. กมฺมฏฐานปริเฉท

๑. สมถวิปัสสนานัน
ภาวนานามิโต ปรี
กมฺมฏฐานัน ปวทุขามิ
ทุวิธมฺปิ ยถากุภมฺ.

สมถกมฺมฏฐาน

๒. ตตฺถ สมถสงฺคเห ตาว ทส
กสิณานิ ทส อสุภา ทส อนุสฺสติโย
จตฺสฺสเ อปฺปมณฺเวย เอกา สณฺเวย
เอกํ ววตฺถานํ จตฺตาริ อารุปฺปา
เจติ สตฺตวิเรน สมถกมฺมฏฐานสงฺคโ.

๙. กัมมฏฐานปริเฉท

สังคหคทา

๑. เบื้องหน้าแต่จะไป ข้าพเจ้าจักกล่าว
กัมมฏฐานแม่ทั้ง ๒ อย่าง ตาม
ลำดับไป คือ
๑. สมถภาวนา
๒. วิปัสสนาภาวนา.

สมถกัมมฏฐาน

๒. ในกัมมฏฐานทั้ง ๒ อย่างนั้น
ข้าพเจ้าจักแสดงในสมถสังคหะ ก่อน
สมถกัมมฏฐานสังคหะ มี ๗ คือ
๑. กสิณมี ๑๐
๒. อสุภะมี ๑๐
๓. อนุสสติมี ๑๐
๔. อัปป์มณฺเวยมี ๔
๕. สัตฺถมฺมี ๑
๖. ววตฺถานะมี ๑
๗. อารุปปะมี ๔.

จรีตเภท

๓. ราคจรีตา โทสจรีตา โมหจรีตา
สัทธาจรีตา พุทธิจรีตา วิตกกจรีตา
เจติ ขพุพิเชน จรีตสงฺคโห.

ประเภทแห่งจรีต

๓. จรีตสังคหะมี ๖ สังคหะ คือ
๑. ราคจรีต จรีตคือราคะ
 ๒. โทสจรีต จรีตคือโทสะ
 ๓. โมหจรีต จรีตคือโมหะ
 ๔. สัทธาจรีต จรีตคือศรัทธา
 ๕. พุทธิจรีต จรีตคือพุทธิ
 ๖. วิตกกจรีต จรีตคือวิตก.

ภาวนาเภท

๔. ปริกมฺภาวนา อุปจารภาวนา
อปปนาภาวนา เจติ ติสฺโส ภาวนา.

ประเภทแห่งภาวนา

๔. ภาวนามี ๓ อย่าง คือ
๑. ปริกรรมภาวนา ภาวนาที่เป็น
ปริกรรม
 ๒. อุปจารภาวนา ภาวนาที่เป็น
อุปจาระ
 ๓. อปปนาภาวนา ภาวนาที่เป็น
อปปนา.

นิมิตฺตเภท

๕. ปริกมฺมนิมิตฺตํ อุกฺคฺคฺชนิมิตฺตํ
ปฏิกาคณิมิตฺตญฺเจติ ตีณิ นิมิตฺตานิ
เวทิตพฺพานิ.

ประเภทแห่งนิมิต

๕. พึงทราบนิมิต ๓ อย่าง คือ
๑. ปริกรรมนิมิต นิมิตที่เป็น
ปริกรรม

คุณวิथा-คุณเพลินพิศ ประจบเหมาะ และบุตร-ธิดา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒. อุดคหนิमित นิमितที่เป็นอุดคหะ
 ๓. ปฏิภาคนิमित นิमितที่เป็น
 ปฏิภาคะ.

กสินสังคหะ

๖. กถ ? ปฐวีกสิน อไปกสิน
 เตชกสิน วาโยกสิน นีลกสิน
 ปิตกสิน โลहितกสิน โอทาทกสิน
 อากาศกสิน อาโลกกสินญเจติ อิมานิ
 ทส กสินานิ นาม.

๖. ข้อนี้เป็นอย่างไร ?
 ชื่อว่า กสินมี ๑๐ อย่าง ดังนี้ คือ
 ๑. ปฐวีกสิน กสินคือดิน
 ๒. อไปกสิน กสินคือน้ำ
 ๓. เตชกสิน กสินคือไฟ
 ๔. วาโยกสิน กสินคือลม
 ๕. นีลกสิน กสินคือสีเขียว
 ๖. ปิตกสิน กสินคือสีเหลือง
 ๗. โลहितกสิน กสินคือสีแดง
 ๘. โอทาทกสิน กสินคือสีขาว
 ๙. อากาศกสิน กสินคืออากาศ
 ๑๐. อาโลกกสิน กสินคือแสงสว่าง.

อสุภะสังคหะ

๗. อุกุมาตกำ วีนีลกำ วิปฺพุกำ
 วิจฺฉิทฺทกำ วิกฺขายิตกำ วิกฺขิตฺตกำ
 หตฺตวิกฺขิตฺตกำ โลहितกำ ปุพฺพุกำ ชี้นพอง
 อญฺจิกญฺเจติ อิเม ทส อสุภานาม.

๗. ชื่อว่า อสุภามี ๑๐ อย่าง ดังนี้คือ
 ๑. อุกุมาตกะ คืออสุภะที่กำลัง

คุณประไพพิศ ไตวิจิตร
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

- ๒. วินีลกะ คืออสุภะที่กำลังมี สีเขียว
- ๓. วิบุพพะกะ คืออสุภะที่กำลังมี น้ำเหลืองไหลออก
- ๔. วิจฉิททกะ คืออสุภะที่กำลัง ขาดเป็นฟ่อน
- ๕. วิกขายิตกะ คืออสุภะที่กำลัง ขาดวิน
- ๖. วิกขิตตกะ คืออสุภะที่กำลัง ขาดกระจัดกระจาย
- ๗. หตวิกขิตตกะ คืออสุภะที่กำลัง ขาดเรี่ยราดและเป็นริ้วรอย
- ๘. โลกิตกะ คืออสุภะที่กำลังมี โลกิตติดอยู่
- ๙. ปุพฺพกะ คืออสุภะที่กำลังมี หมูหนอน
- ๑๐. อัญญิกะ คืออสุภะที่กำลังเป็น โครงร่างกระดูก.

อนุสติสังคหะ

- ๘. พุพฺพานุสฺสตี ธมฺมานุสฺสตี สมนานุสฺสตี สีนานุสฺสตี จาคานุสฺสตี เทวตานุสฺสตี อุปฺสมานุสฺสตี มรณา-
- ๘. ชื่อว่า อนุสติมี ๑๐ อย่าง คือ
- ๑. พุพฺพานุสฺสตี การระลึกถึง พระพุทธเจ้า

คุณประไพทิศ ไตวจิตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

- นุสฺสติ กายคตาสติ อานาปานนุสฺสติ ๒. ธัมมานุสฺสติ การระลึกถึง
 เจติ อีมา ทส อุนุสฺสติโย นาม. พระธรรม
๓. สังฆานุสฺสติ การระลึกถึง
 พระสงฆ์
๔. สีลานุสฺสติ การระลึกถึงศีล
๕. จาคานุสฺสติ การระลึกถึงจาคะ
๖. เทวตานุสฺสติ การระลึกถึงเทวดา
๗. อุปสมานุสฺสติ การระลึกถึง
 พระนิพพาน
๘. มรณานุสฺสติ การระลึกถึง
 ความตาย
๙. กายคตาสติ มีสติกำหนด
 พิจารณากาย
๑๐. อานาปานนุสฺสติ มีสติกำหนด
 พิจารณาลมหายใจเข้าออก.

อัปมัญญาสังคหะ

๙. เมตฺตา กรุณา มุทิตา ๙. ชื่อว่า อัปมัญญามี ๔ ดังนี้
 อูเปกฺขา เจติ อีมา จตฺตโส คือ
- อปรฺมญฺญาโย นาม, พุรฺหมฺวิหาราติ ๑. เมตฺตา ความรักใคร่ปรารถนา
 วุจฺจนฺติ.^๑ ให้ผู้อื่นเป็นสุข

^๑ ส. พุรหมวิหารโรติ ๑ ปุจฺจติ.

๒. กรุณา ความสงสารปรารถนา
ให้ผู้อื่นพ้นทุกข์

๓. มุทิตา ความพลอยยินดี เมื่อ
ผู้อื่นมีความสุข

๔. อุเบกขา ความวางเฉย วาง
จิตเป็นกลาง

ทั้ง ๔ ประการนี้ ท่านเรียกว่าพรหมวิหาร.

สัญญาสังคหะ

๑๐. อาหาเรปฏิกูลสัญญา
เอกา สัญญา นาม.

๑๐. ชื่อว่า สัญญามี ๑ คือ อาหาเร-
ปฏิกูลสัญญา ได้แก่ ความสำคัญในอาหาร
โดยความเป็นของปฏิกูล.

วัตถานสังคหะ

๑๑. จตุธาตววัตถานํ เอกํ
วัตถานํ นาม.

๑๑. ชื่อว่า วัตถานะมี ๑ ดังนี้
คือจตุธาตววัตถานะ ได้แก่ การพิจารณา
แยกธาตุทั้ง ๔.

อารูปสังคหะ

๑๒. อากาसानัญจายตนาทโย
จตุตาโร อารูปา นามาติ สหุพถาปี
สมถนิทุเทเส จตุตาฬีส กมุมภูจานานิ
ภวนฺติ.

๑๒. ชื่อว่า อารูปะมี ๔ คือ
๑. อากาसानัญจายตนา
คืออรูปที่เป็นอากาसानัญจายตนะ

คุณชวนชื่น บุญเสริฐ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒. วิญญาณัญจนายตนอารูปปะ
คือ อรูปที่เป็นวิญญาณัญจนายตนะ

๓. อากิญจัญจนายตนอารูปปะ
คือ อรูปที่เป็นอากิญจัญจนายตนะ

๔. เนวส์ถัญจนานาส์ถัญจนายตน-
อารูปปะ คือ อรูปที่เป็น เนวส์ถัญจนานา-
สัถญจนายตนะ

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ รวมเป็นกัมมัฏฐาน
๔๐ ในสมถกัมมัฏฐาน.

สปปายเภท

๑๓. จริตาสุ ปน ทส อสุภา
กายคตาสติสงฆาตา โภจาสภาวนา
๑ ราคจริตสุส สปปายา.

๑๔. จตสุโส อปฺปมณฺญาโย
นีลาทีนึ ๑ จตฺตารี กสิณานึ
โทสจริตสุส.

๑๕. อานาปานํ โมหจริตสุส
วิตกกจริตสุส ๑.

ประเภทแห่งสปปายะ

๑๓. ก็ในบรรดาจริตทั้งหลาย

๑. อสุภะ ๑๐

๒. ภาวนาในโภจฐาสที่เรียกว่า
กายคตาสติ ๑

กัมมัฏฐาน ๑๑ ประการนี้เป็นที่สบายแก่
บุคคลผู้มีราคจริต.

๑๔. ๑. อัปป์มณฺญา ๔

๒. วัณณกสิณ ๔ มี นีลกสิณ
เป็นต้น เป็นที่สบายแก่บุคคลมีโทสจริต.

๑๕. อานาปานสติ เป็นที่สบาย
แก่บุคคลมีโมหจริต และมีวิตกกจริต.

คุณชวนชื่น บุญเสรีฐ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๖. พุทธธานุสฺสตีอาทโย อุ สหฺธาจริตฺตสฺส.

๑๖. อนุสติ ๖ มีพุทธธานุสติ เป็นต้น เป็นที่สบายแก่บุคคลผู้มีศรัทธา-
จริต.

๑๗. มรโณปสมสญฺญาววตฺถานานิ พุทฺธิจริตฺตสฺส.

- ๑๗. ๑. มรณานุสติ
- ๒. อุปสมานุสติ
- ๓. อาหาเรปฏิกูลสฺสญฺญา
- ๔. จตุธาตฺววัตถาน

เป็นที่สบายแก่บุคคลผู้มีพุทธิจริต.

๑๘. เสสฺซานิ ปน สพุพานิปี กมฺมุฏฺจานานิ สพุเพสฺมปิ สປฺปายานิ, ตตฺถาปี กสิณฺเสสุ ปุณฺณํ โมหจริตฺตสฺส, ชุทฺทกํ วิตกฺกจริตฺตสฺสาติ.

๑๘. ส่วนกัมมัฏฐานที่เหลือทั้งหมด เป็นที่สบายแก่จริตทั้งปวง ในบรรดากสิณแม้เหล่านั้น กสิณที่มีวงกว้างเป็นที่สบายแก่บุคคลผู้มีโมหจริต กสิณที่มีวงเล็ก เป็นที่สบายแก่บุคคลผู้มีวิตกกจริต

ออยเมตฺถ สປฺปายเภโท.

นี่เป็นประเภทแห่งสปปายะใน

กัมมัฏฐานสังคหะนี้.

ภาวนาเภท

๑๙. ภาวนาสู ปน^๑ สพุพตถาปิ
ปริกมมภาวนา ลพุกเตว, พุพฺพานุส-
สติอาทีสุ อฏฺฐสุ สญฺญาววตฺถาเนสุ
จาติ ทสฺสุ กมฺมฏฺฐาเนสุ อุปจาร-
ภาวนา สมฺปชฺชติ นตฺถิ อปฺปนา.

๒๐. เสเสสุ ปน สมตฺตีสกมฺมฏ-
ฐาเนสุ อปฺปนาภาวนาปิ สมฺปชฺชติ.

๒๑. ตตฺถาปิ ทส กสิณานิ
อานาปานญฺจ ปญฺจกฺขฺมานิกานิ.

๒๒. ทส อสุภา กายคตาสติ จ
ปจฺมชฺชฺมานิกา.

๒๓. เมตฺตาทโย ตโย จตฺตกฺกชฺ-
ชฺมานิกา.

ประเภทแห่งภาวนา

๑๙. กิโนบรรดา ภาวนาทั้งหลาย
ปริกกรรมภาวนา ย่อมได้ในกัมมัฏฐาน
แม้ทั้งหมดทีเดียว อุปจารภาวนาย่อม
สำเร็จในกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ ใน
อนุสติ ๘ มีพุทธานุสติเป็นต้น ใน
อาหारेปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน
๑ แต่ไม่มีอัปนาภาวนา.

๒๐. ส่วนอัปนาภาวนา ย่อม
สำเร็จในกัมมัฏฐาน ๓๐ ถ้วน ที่เหลือ.

๒๑. ในกัมมัฏฐานทั้ง ๓๐ แม้นั้น
กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ ได้ปัญญาจฺมาน
หรือได้ตั้งแต่ปฐมจฺมานถึงปัจฉิมจฺมาน.

๒๒. อสุภา ๑๐ กายคตาสติ ๑
ได้ปฐมจฺมาน.

๒๓. พรหมวิหาร ๓ มีเมตตา
เป็นต้น ได้จตุกกฺมาน คือ ปฐมจฺมานถึง
จตุตถจฺมาน.

^๑ ฉ. ปนาติ สพุโท น ทิสฺสติ.

๒๔. อุเบกขา ปล่อยจุมชฺฌานิกาตี^๑
ฉพฺพีสติ รุปาวจรชฺฌานิกานิ กมฺมฏ-
จานานิ.

๒๔. อุเบกขาได้ปล่อยจุมชฌาน รวม
กัมมัฏฐานที่ได้รूपาวจรชฌาน มี ๒๖
กัมมัฏฐาน

๒๕. จตฺตาวโร ปน อารุปรุปา
อรุปรุชฺฌานิกาตี.

๒๕. ส่วนอารุปรุกัมมัฏฐาน ๔ ได้
อรุปรุชฌาน ฉะนั้นแล.

ออยเมตฺต ภาวนาภาโท.

นี่เป็นประเภทแห่งภาวนาในกัมมัฏฐาน
สังคหวิภาคนี่.

โคจรเภท

ประเภทแห่งโคจร

๒๖. นิมิตฺเตสุ ปน ปริกมฺมนิมิตฺตํ
อุคฺคหฺนินิมิตฺตญฺจ สพฺพตฺถาปี ยถารหํ
ปริยาเยน ลพฺภเตว.^๒

๒๖. ก็บรรดา นิมิตทั้งหลาย
ปริกรรมนิमितและอุคคหฺนินิมิต ย่อมเกิดขึ้น
ได้ในกัมมัฏฐานแม้ทั้งปวง โดยปริยาย
ตามควร.

๒๗. ปฏิภาคนิมิตฺตํ ปน กสิณฯ
สุภโกฏฐาसानาปานเสวฺว ลพฺภติ, ตตฺถ
หิ ปฏิภาคนิมิตฺตมารุปรุชฺฌานสมาธิ

๒๗. ส่วนปฏิภาคนิมิต ย่อมได้
เฉพาะในกสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ โกฏฐาส
คือ กายคตาสติ ๑ อานาปานสติ ๑

^๑ ก. ปล่อยจุมชฺฌานิกานิ.

^๒ ส. จ. ลพฺภเตว.

อุปปราสมาธิ ๑ ปวตฺตุนฺติ.

เท่านั้น เพราะในกัมมัฏฐาน ๒๒ นั้น
อุปจารสมาธิ และอุปปราสมาธิ ย่อม
เป็นไปเพราะอาศัยปฏิภาคนิมิต.

บริกรรมนิมิต

๒๘. กถํ? อาทิกมฺมิกสฺส หิ
ปจฺจวณฺฑทลาทีสุ นิมิตฺตํ อุกฺคณฺหนตฺสส
ตมาลมุพฺนํ ปริกมฺมนิมิตฺตุนฺติ ปวฺจจฺติ,
สา ๑ ภาวนา ปริกมฺมภาวนา นาม.

๒๘. ข้อนี้เป็นอย่างไร? อธิบายว่า
โยคาวจร ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร เมื่อกำหนด
นิมิตที่ปฐวีมณฑลเป็นต้น อารมณฺ์นั้น
ท่านเรียกว่า บริกรรมนิมิต, ส่วนภาวนา
นั้น ชื่อว่า บริกรรมภาวนา.

อุคคหนิมิต

๒๙. ยทา ปน ตํ นิมิตฺตํ จิตฺเตน
สมฺมุคฺคหิตํ โหติ, จกฺขุณา ปสฺสสนฺตสฺเสว
มโนทวารสฺส อาปาถมาคตฺ, ตทา
ตเมว อาลมฺพฺนํ อุกฺคหนิมิตฺตํ นาม
โหติ, สา ๑ ภาวนา สมာธิยติ.

๒๙. ก็ในกาลใด นิมิตนั้นเป็นนิมิต
อันจิตยกขึ้นแล้วมาปรากฏในคลองแห่ง
มโนทวารของโยคาวจร ผู้เห็นอยู่ด้วยตา
นั่นเอง ในกาลนั้น อารมณฺ์นั่นเอง ชื่อว่า
เป็นอุคคหนิมิต ส่วนภาวนานั้น ย่อม
ตั้งมั่น.

ปฏิภาคนิมิต

๓๐. ตถาสมาหิตสฺส ปเนตสฺส
ตโต ปรี ตสฺมี อุกฺคหนิมิตฺเต

๓๐. ก็เมื่อโยคาวจรบุคคลนั้น ผู้มี
จิตตั้งมั่นอย่างนั้น ประกอบภาวนาด้วย

คุณแม่สุดจิต ทับชำ

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปริกมฺมสมาธินา ภาวนมนุญฺญชฺนตฺตสฺส
 ยทา ตปฺปปฏิภาคํ วตฺตถมฺมวิมุจฺจิตํ
 ปญฺญตฺติสงฺขาทํ ภาวนามยมาลฺมพฺนํ
 จิตฺเต สมนิสินฺนํ สมฺบปฺติํ โหติ, ตทา
 ปฏิภาคนิมิตฺตมฺปฺปนฺนตฺติ^๑ ปวฺจจติ.

ปริกรรมสมาธิในอุคคหนิมิตนั้นสืบต่อไป
 จากนั้น ในกาลใด อารมณที่สำเร็จด้วย
 ภาวนากล่าวคือบัญญัติพ้นจากวัตถุธรรม
 ปราภฏเหมือนกลืนนั้น สงบนิ่งแนบแน่น
 อยู่ในจิตในกาลนั้น ก็เรียกว่า ปฏิภาคนิมิต
 เกิดขึ้นแล้ว.

อุปจารสมาธิ

๓๑. ตโต ปฏฺฐาเยว ปริปฺนฺถ-
 วิปฺปหีนา กามาวจรสมาธิสงฺขาทา
 อุปจารภาวนา นิปฺพนฺนา นาม โหติ.

๓๑. จำเดิมแต่กาลนั้นไป อุปจาร-
 ภาวนา กล่าวคือกามาวจรสมาธิ ที่ละ
 อันตรายคือนิวรณ์เสียได้แล้ว ย่อมชื่อว่า
 เป็นอันสำเร็จแล้ว.

อัปฺปฬาสมาธิ

๓๒. ตโต ปรี ตเทว ปฏิภาค-
 นิมิตฺตํ อุปจารสมาธินา สฺมาเสวนตฺตสฺส
 รุปาวจรปสมฺชฺฌานมฺปฺเปติ.

๓๒. เบื้องหน้าแต่นั้น เมื่อโยคาวจร
 เสพอยู่ ซึ่งปฏิภาคนิมิตนั้นแล ด้วยอุปจาร-
 สมาธิ ย่อมสำเร็จรูปาวจรปฐมฌาน.

ฌานวสี

๓๓. ตโต ปรี ตเทว ปสมฺชฺฌานํ
 อวชฺชชฺนํ สฺมาปชฺชชฺนํ อธิฏฺฐานํ

๓๓. เบื้องหน้าแต่นั้น โยคาวจรทำ
 ปฐมฌานนั้นแล ให้เป็นฌานที่ชำนาญ

^๑ ส. ปฏิภาคนิมิตตํ สมฺบปฺปนฺนตฺติ. ^๒ ส. ปริพฺนฺธ.

วฏฐานัน ปัจจเวกขณญเจติ อิมานิ
 ปญจนิ วสิตานิ วสีฏุตฺ กตฺวา
 วิตกฺกาทิกโมฬาริกงฺคฺปฺพานาย วิจารณ์-
 สฺขมฺงฺคฺปฺตติยา ปทหนฺโต^๑ ยถากุณฺม
 ทฺตियชฺชฌานาทยิ ยถารหฺมปฺเปติ.

ด้วยวสี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ
 ๑. อาวัชชนวสี ชำนาญในการนี้
 ๒. สมาปชชนวสี ชำนาญในการ
 เข้า
 ๓. อธิฏฐานวสี ชำนาญในการ
 อธิษฐาน
 ๔. วฏฐานวสี ชำนาญในการออก
 ๕. ปัจจเวกขณวสี ชำนาญใน
 การพิจารณาแล้วทำความเพียร เพื่อละ
 เสียซึ่งองค์ที่หยาบ มีวิตกเป็นต้น เพื่อให้
 เกิดองค์อันละเอียด มีวิจารณ์เป็นต้น ย่อม
 สำเร็จฉันททั้งหลาย มีทุตติยฌานเป็นต้น
 ตามลำดับ ได้ตามควร.

๓๔. อิจฺเจวํ ปจฺจวีกสิณาทิสฺสุ
 พาวีสติกมฺมุฏฺฐานนฺสุ ปฏฺฐิกาคณิมิตฺต-
 มฺปลพฺพตฺติ.

๓๔. โดยนัย ตามที่แสดงมานี้
 ปฏิภาคนิมิตย่อมเกิดได้ในกัมมัฏฐาน
 ๒๒ อย่าง มีปฐมวีกสิณเป็นต้น.

๓๕. อวเสเสสฺสุ ปน อปฺปมฺญญา
 สตฺตปฺปญฺจตฺตยิ ปวตฺตนฺติ.

๓๕. ส่วนในกัมมัฏฐานทั้งหลายที่
 เหลือ อปัปมัญญา ๔ ย่อมเป็นไปใน
 สัตวบัญญัติ.

^๑ จ. ปทหนโต. ปทหนโต ... มปฺเปติ.

๓๖. อากาศวชิชิตกสิณเสถ ปน ยงฺกิลฺลิจิ กสิณํ อุกฺขมาภฺตฺวา ลหฺร-
 มากาสมนนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส
 ปจฺมารูปมฺปมฺเปติ.

๓๗. ตเมว ปจฺมารูปวิญฺญาณ-
 มนนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส
 ทฺติยารูปมฺปมฺเปติ.

๓๘. ตเมว ปจฺมารูปวิญฺญาณา-
 ภาวํ ปน "นตฺถิ กิลฺลิจิติ ปริกมฺมํ
 กโรนฺตสฺส ตฺติยารูปมฺปมฺเปติ.

๓๙. ตฺติยารูปํ "สนฺตเมตฺตํ
 ปณฺีตเมตฺตนฺ"ติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส
 จตฺตถารูปมฺปมฺเปติ.

๔๐. อวเสเสสฺส จ ทสฺส กมฺมุ-
 ฌาเนสฺส พุทฺธคุณาติกมาลมฺพนมารพฺก
 ปริกมฺมํ กตฺวา ตสฺมึ นิมิตฺเต
 สาธุกมฺมุคฺคหิตเต ตตฺถเวว ปริกมฺมมฺลฺล
 สมาริยติ, อุปจาโร จ อุปฺปชฺชติ.^๑

๓๖. ก็ในบรรดากสิณทั้ง ๙ เว้น
 อากาศกสิณเสีย เมื่อโยคาวจรเพิกกสิณ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง ทำบริกรรมอากาศ
 ที่ตนได้มาด้วยอำนาจไม่มีที่สุด อรูปฌาน
 ที่ ๑ ย่อมสำเร็จ.

๓๗. เมื่อทำบริกรรม อรูปวิญญาณ
 ที่ ๑ นั้นแล ด้วยอำนาจไม่มีที่สุด อรูปฌาน
 ที่ ๒ ย่อมสำเร็จ.

๓๘. เมื่อกระทำบริกรรม ความ
 ไม่มีแห่งอรูปวิญญาณที่ ๑ นั้นแลว่า
 ไม่มีอะไร ดังนี้ อรูปฌานที่ ๓ ย่อม
 สำเร็จ.

๓๙. เมื่อกระทำบริกรรมอรูป-
 วิญญาณที่ ๓ ว่า "นี่สงบ นี่ประณีต"
 ดังนี้ อรูปฌานที่ ๔ ย่อมสำเร็จ.

๔๐. ก็บริกรรมภาวนา ย่อมตั้งมั่น
 และอุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์
 นั้นเอง ที่โยคาวจรยกขึ้นแล้วด้วยดีใน
 นิมิตนั้น โดยทำบริกรรมปรารภอารมณ์
 มีพุทธคุณเป็นต้น ในกัมมัฏฐานทั้งหลาย

^๑ จ. สมปชฺชติ.

๑๐ ที่เหลือ คืออนุสติ ๘ มีพุทธานุสติ เป็นต้น อาหारेปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาวัตถถาน ๑.

จตุตาฬีสกมมุฏจานนโย.

กัมมัฏฐานนัย ๔๐ จบ.

อภิญา

๔๑. อภิญาวเสน ปวตตมานัน ปน รุปาวจรปญจมชฌมานัน อภิญา- ปาทกปญจมชฌมานา วุฏฐหิตวา อธิญเจยยาทิกมาวชชิตวา ปริกมมังกโรนตสส รุปาที่สุ อาลมพเนสุ ยถารหมปเปติ.

๔๑. ก็เมื่อโยคาวจรออกจากปัญจม- ฉาน อันเป็นบาทของอภิญาแล้ว รำพึงถึงอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่จะพึง อธิษฐาน ทำปริกรรมอยู่ รุปาวจร ปัญจมฉานที่ เป็นไปด้วยสามารถแห่ง อภิญา ย่อมสำเร็จ ได้ตามควรใน อารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น.

๔๒. อภิญา ๑ นาม :

๔๒. ก็ที่ชื่อว่าอภิญา มี ๕ อย่าง คือ :

- อิทธิวิธา ทิพพโสติ
- ปรจิตตวิชานนา
- บุพเพนิวาสานุสสติ
- ทิพพจกชฺฐติ ปญจธา.

- ๑. อิทธิวิธิ แสดงฤทธิ์ได้
- ๒. ทิพโสติ มีหูทิพย์
- ๓. ปรจิตตวิชานนา รู้วาระจิต ของผู้อื่น
- ๔. บุพเพนิวาสานุสติ ระลึกถึง บุพเพนิวาส

คุณปราณี ทัพภาค
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อโยเมตถ โคจรภาโ
นิจิตโต จ สมถกัมมฐานนโย.

๕. ทิพพจักขุ มีตาทิพย์.
นี่เป็นความต่างแห่งอารมณ์ในกัมมัฏฐาน
สังคหวิภาคนี
นัยแห่งสมถกัมมัฏฐาน จบ.

วิปัสสนากัมมัฏฐาน วิสุทธิเภท

๔๓. วิปัสสนากัมมัฏฐานเน ปน
สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ
กังขาวิตตรณวิสุทธิ มคฺคามคฺคญาณ-
ทสฺสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทธิ
ญาณทสฺสนวิสุทธิ เจติ สตฺตวิเรณ
วิสุทธิสงฺคโ.

วิปัสสนากัมมัฏฐาน ประเภทแห่งวิสุทธิ

๔๓. กัมมัฏฐานในวิปัสสนากัมมัฏฐาน มี
วิสุทธิสังคหะ ๗ อย่าง คือ
๑. สีลวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งศีล
๒. จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่ง
จิต
๓. ทิฏฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่ง
ทิฏฐิ
๔. กังขาวิตตรณวิสุทธิ ความ
บริสุทธิ์แห่งญาณที่ข้ามพ้นความสงสัย
เสียได้

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ
ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งแห่งญาณ
ว่าเป็นทาง หรือมิใช่ทาง

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
ความบริสุทธิ์ ในการเห็นแจ้งแห่งญาณ
เป็นเครื่องดำเนินไปสู่มัคคปฏิปทา โดย
ส่วนเดียว

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความ
บริสุทธิ์ ในการเห็นแจ้งแห่งญาณ.

ลักษณะสังคหะ

๔๔. อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ
อนตตลักษณะญเจติ ตีณิ ลักษณะานิ.

๔๔. ลักษณะสังคหะ มี ๓ คือ

๑. อนิจจลักษณะ ลักษณะที่ไม่
เที่ยง

๒. ทุกขลักษณะ ลักษณะที่เป็น
ทุกข์

๓. อนัตตลักษณะ ลักษณะที่เป็น
อนัตตา.

อนุปัสสนาสังคหะ

๔๕. อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุ-
ปัสสนา อนตตานุปัสสนา เจติ ติสฺโส
อนุปัสสนา.

๔๕. อนุปัสสนามี ๓ คือ

๑. อนิจจานุปัสสนา พิจารณา
เห็นโดยอาการ ไม่เที่ยง

คุณเจียน ศาสตราจารย์วราลวงค์

อุทิศส่วนกุศลให้แก่พระภิกษุติแรก (ตี) ศาสตราจารย์วราลวงค์ ผู้ล่วงลับไปแล้ว

๒. ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็น โดยความเป็นทุกข์

๓. อนัตตานุปัสสนา พิจารณา เห็นโดยความเป็นอนัตตา.

วิปัสสนาญาณสังกะ

๔๖. สัมมสนญาณัม อุตฺถพฺพญาณัม ภงฺคญาณัม ภยญาณัม อาทึนฺวญาณัม นิพฺพิทาญาณัม มุญฺจิตฺกมฺยตาญาณัม ปฏิสงฺขญาณัม สงฺขารุเปกฺขญาณัม อนฺุโลมญาณญฺเจติ ทส วิปัสสนา- ญาณานิ.

๔๖. วิปัสสนาญาณ มี ๑๐ คือ

๑. สัมมสนญาณ ญาณที่พิจารณา เห็นนามรูป

๒. อุตฺถพฺพญาณ ญาณที่ พิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความ ดับไปของนามรูป

๓. ภังคญาณ ญาณที่พิจารณา เห็นความดับไปของนามรูป

๔. ภยญาณ ญาณที่พิจารณา เห็นนามรูปว่าเป็นภัย

๕. อาทึนฺวญาณ ญาณที่พิจารณา เห็นนามรูปว่าเป็นโทษ

๖. นิพพิทาญาณ ญาณที่พิจารณา เห็นนามรูปโดยความหน่าย

๗. มุญฺจิตฺกมฺยตาญาณ ญาณ ที่มีความปรารถนาพ้นจากนามรูป

คุณเจียน ศาสวัตชวาลวงค์

อุทิศส่วนกุศลให้แก่พระภิกษุติเรก (ดี) ศาสวัตชวาลวงค์ ผู้ล่วงลับไปแล้ว

๘. ปฏิสังขานญาณ ญาณที่พิจารณา
เห็นนามรูปหาอุบายจะเปลื้องตน ให้พ้น
จากสังขาร

๙. สังขารุเปกขาญาณ ญาณที่
พิจารณาเห็นนามรูป โดยอาการวางเฉย
ในสังขาร

๑๐. อнуโลมญาณ ญาณที่พิจารณา
อนุโลมไปตามลำดับ พระอริยมรรค.

วิโมกขสังคหะ

๔๗. สุนฺณโต วิโมกฺโข อนิมิตฺโต
วิโมกฺโข อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข เจติ
ตโย วิโมกฺขา.

๔๗. วิโมกข์ มี ๓ คือ

๑. สุนฺณโตวิโมกข์ คือหลุดพ้น
โดยความเป็นของสูญ

๒. อนิมิตฺโตวิโมกข์ คือหลุดพ้น
โดยไม่มีนิมิต

๓. อปฺปณฺหิตโตวิโมกข์ คือหลุดพ้น
โดยไม่มีที่ตั้งของตัณหาปณฺหิ.

วิโมกขมุขสังคหะ

๔๘. สุนฺณตานุสฺสณา อนิมิตฺ-
ตานุสฺสณา อปฺปณฺหิตานุสฺสณา เจติ
ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ๑ เวทิตพฺพานิ.

๔๘. วิโมกขมุข มี ๓ คือ

๑. สุนฺณตานุสฺสณา คือการ
พิจารณาเห็นโดยความเป็นของสูญ

คุณเจียน ศาสตราจารย์

อุทิศส่วนกุศลให้แก่พระภิกษุติแรก (ดี) ศาสตราจารย์ผู้ล่วงลับไปแล้ว

- ๒. อนิมิตตานุปัสสนา คือการพิจารณาเห็นโดยไม่มีนิมิต
- ๓. อัปป์ณิตตานุปัสสนา คือการพิจารณาเห็นโดยเป็นที่ตั้งแห่งปณิธิ.

ศีลวิสุทธิ

๔๙. กถิ ? ปาติโมกขสังวรศีล
อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล
ปัจจุยสนฺนิสฺสิตศีลญเจติ จตุปาริสุทธิศีล
ศีลวิสุทธิ นาม.

๔๙. วิสุทธิ ๗ ประการนั้น เป็น
อย่างไร ?
ชื่อว่า ศีลวิสุทธิ ได้แก่ ปาริสุทธิศีล
๔ คือ

- ๑. ปาติโมกขสังวรศีล ศีล คือ
ความสำรวมในพระปาติโมกข์
- ๒. อินทริยสังวรศีล ศีล คือความ
สำรวมในอินทริยทั้ง ๖
- ๓. อาชีวปาริสุทธิศีล ศีล คือ
ความมีอาชีวกปาริสุทธิ
- ๔. ปัจจุยสนฺนิสฺสิตศีล ศีลอาศัย
ปัจจัย ๔.

จิตตวิสุทธิ

๕๐. อุปะจารสมาธิ อปุปะนาสมาธิ
เจติ ทฺวิโรปิ สมาธิ จิตตวิสุทธิ
นาม.

๕๐. ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ ได้แก่
สมาธิ ๒ คือ
๑. อุปะจารสมาธิ คือสมาธิเข้าไป

คุณเพียรใจ-คุณวิเสณ คู่สุขธรรม และครอบครั
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เจียดใกล้ต่อฉาน

๒. อับปนาสมาธิ คือสมาธิที่ทำ
ฉานให้เกิดขึ้น.

ทิวฐิวิสุทธิ

๕๑. ลกขณรสปัจจุปปฏฐานปทภู-
จानวเสน นามรูปปริคคหิ **ทิวฐิวิสุทธิ**
นาม.

๕๑. ชื่อว่า **ทิวฐิวิสุทธิ** ได้แก่
การกำหนด ฐันามรูปด้วยอำนาจลักษณะ
รส ปัจจุปปฏฐาน ปทภูฐาน.

กังขาวิตรณวิสุทธิ

๕๒. เตสเมว จ นามรูปานัน
ปัจจุยปริคคหิ **กังขาวิตรณวิสุทธิ** นาม.

๕๒. ชื่อว่า **กังขาวิตรณวิสุทธิ**
ได้แก่ การกำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป
เหล่านั้นแหละ.

มัตคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

๕๓. ตโต ปรี ปน ตถา
ปริคคหิตะสุ สปัจจุยเสสุ เตภูมิกสงฺขาระสุ
อตีตาทีนทภินุเนสุ ขนุธาทีนยมารพุก
กลาปวเสน สงฺขิปิตฺวา "อนิจฺจํ
ขยภูเจเน ทุกขํ ภัยภูเจเน อนตฺตา
อสารภฺภูเจนา"ติ อทฺธานวเสน สนฺตตี-
วเสน ขณวเสน วา สมฺมสนฺนาณเณ
ลกฺขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส เตเสว

๕๓. ก็ชื่อว่า **มัตคามัคคญาณ-
ทัสสนวิสุทธิ** ได้แก่การกำหนดลักษณะ
แห่งมรรคและมีไข่มรรคด้วยอำนาจการ
กำหนดรู้ธรรมอันเป็นอันตราย คือ
วิปัสสนูปกิเลส มีโอกาสเป็นต้น คือ

๑. โอกาส ได้แก่แสงสว่าง

๒. ปีติ ได้แก่ความอิมใจ ๕ อย่าง

๓. ปัสสัทธิ ได้แก่อาการที่จิตและ

นางสารักษ์ประนาท (จำเริญสุข บุนนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงและนางสุนทรภักดี (อ้า-เที่ยง ติปยานนท์) และเจ้ากรรมนายเวร

ปัจจุยวเสน ขณวเสน ๑ อุทยพุพย-
ภาณน อุทยพุพย สมนุสฺสนตฺตฺส
๑ :

“โอภาโส ปีติ ปสฺสทฺธิ
อฺธิโมกฺโข ๑ ปคฺคโห
สุขํ ภาณมฺปฏฺจาน-
มฺเปกฺขา ๑ นิกฺกนฺติ เจ”ติ.

เจตสิกสงบ

- ๔. อธิโมกข์ ได้แก่ความน้อมใจเชื่อ
คือศรัทธากล้า
- ๕. บัดคหะ ได้แก่ความพยายาม
- ๖. สุข ได้แก่ความสบาย
- ๗. ญาณ ได้แก่ปัญญา
- ๘. อุปฏิฐาน ได้แก่สติ
- ๙. อุเบกขา ได้แก่ความวางเฉย
- ๑๐. นิกันติ ได้แก่ความใคร่”.

โอภาสาทิวิปสฺสณูปกฺกิลสฺสปริปฺนฺถิปริค-
คหฺวเสน มคฺคลกฺขณวตฺตฺถานํ
มคฺคามคฺคณานทสฺสณวิสุทฺธิ นาม.

ของโยคาวจรบุคคล ผู้ปรารถนัยของ
วิปัสสนากัมมิตีมีขั้นเป็นต้น ในสังฆารอัน
เป็นไปในภูมิ ๓ อันต่างโดยประเภทมี
ขั้นที่เป็นอดีตเป็นต้น พร้อมทั้งปัจจัยที่
ตนได้ กำหนดรู้ต่อจากกัขาวิตรณวิสุทธิ
นั้นแล้ว ประมวลเข้าเป็นหมวดพิจารณา
พระไตรลักษณ์ ด้วยอำนาจสัมมสนญาณ
ว่า “นามรูปไม่เที่ยง ด้วยอรรถว่าสิ้นไป
เป็นทุกข์ ด้วยอรรถว่า เป็นของน่ากลัว
เป็นอนัตตา ด้วยอรรถว่าไม่มีแก่นสาร”
ด้วยอำนาจเป็นอัทธานะ คือกาลไกลก็ได้
ด้วยอำนาจสันตติ คือความสืบต่อของ
รูปนามก็ได้ ด้วยอำนาจขณะ คืออุปปาหะ

^๑ สี. ปริพนธ.

ฐิติ ภังคะก็ได้ และพิจารณาเห็นความเกิดดับ ในสังขารเหล่านั้น ด้วยอำนาจอุท্থัพพยญาณ.

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

๕๔. ตถา ปริปนฺณวิมุตตสฺส ปน ตสฺส อุท্থัพพยญาณโต ปฏฺจาย ยาวานุโลมา ติลกฺขณํ วิปัสสนาปรมาปราย ปฏิปชฺชนุตสฺส นว วิปัสสนาญาณานิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธิ นาม.

๕๔. ก็ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ ของโยคาวจรบุคคลผู้พ้นแล้วจากอันตราย คือ วิปัสสนูปกิเลส ดังกล่าวนั้น ผู้กำลังปฏิบัติวิปัสสนาเห็นพระไตรลักษณ์อยู่ติดต่อกันไปตั้งแต่อุท্থัพพยญาณจนถึงอนุโลมญาณ.

ญาณทัสสนวิสุทธิ

๕๕. ตสฺเสวํ ปฏิปชฺชนุตสฺส ปน วิปัสสนาปริปากมาคฺคम्म "อิทานิ อปฺปนา อฺปฺปชฺชิสฺสตี"ติ ภวฺงคํ โวจฺฉินฺหิตฺวา อฺปฺปนฺนมนฺโนทวาราวชฺชนานนฺตรํ เทว ตีณิ วิปัสสนาจิตฺตานิ ยงฺกิญฺจ อนิจฺจาทิลกฺขณมฺารพฺภ ปริกมฺไมปจฺจารานุโลมนาเมน ปวตฺตนฺนติ.

๕๕. ก็เมื่อโยคาวจรบุคคลนั้นปฏิบัติอยู่อย่างนี้อาศัยความแก່รอบแห่งวิปัสสนาวิปัสสนาจิต ๒-๓ ขณะ ปรารภอนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นไป โดยชื่อว่า บริกรรม อฺปจฺจาระและอนุโลม ในลำดับแห่งมโนทวาราวชชนะ อันตตภวังค์เกิดขึ้นในขณะที่จะพึงกล่าวว่ "อัปฺปนา จักเกิดขึ้นในบัดนี้".

นางสารรักรัษประนาท (จำเริญสุช ฐุนนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงและนางสุนทรภักดี (อ่ำ-เที่ยง ติปชานนท์) และเจ้ากรรมนายเวร

๕๖. ยา วิปัสสนา สีขปุตตา^(๑)
 สานุโลมา สงฺขารูปเภาฯ วุฏฺฐาน-
 คามินีวิปัสสนาติ^(๒) วุจฺจติ.

๕๖. วิปัสสนาใด เป็นญาณแก่กล้า
 ถึงความเป็นยอด (แห่งวิปัสสนาญาณ)
 วิปัสสนานั้นเป็นไปกับด้วยอนุโลมญาณ
 เป็นสังขารูปเภาญาณ ท่านเรียกว่า
 ฐาณคามินีวิปัสสนา.

๕๗. ตโต ปรี โคตรภูจิตต์
 นิพพานมลามพิตฺวา ปุณฺณชนโคตตมภิ-
 ภาวนุตมวियโคตตมภิสมนฺตญฺจ ปวตฺตติ.

๕๗. ต่อจากนั้นไป โคตรภูจิต หน่วง
 เอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ครอบงำเสีย
 ซึ่งปุณฺณชนโคตรยังอริยโคตรให้เกิดขึ้นเป็นไป.

๕๘. ตสฺसानนฺตรเมว มคฺโค
 ทุกฺขสจฺจํ ปรีชานนฺโต สมุทฺยสจฺจํ
 ปชฺชนฺโต นิโรธสจฺจํ สจฺจิกโรนฺโต
 มคฺคสจฺจภาวนาวเสน อปฺปนาวิธิโมตรติ.

๕๘. ในลำดับต่อจากโคตรภูจิตนั้น
 นั้นแหละ อริยมรรคกำหนดรู้ทุกขสัจ ละ
 สมุทฺยสัจ ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธสัจ หยั่งลงสู่
 วิถีแห่งอัปปนาด้วยอำนาจแห่งการเจริญ
 มรรคสัจ.

๕๙. ตโต ปรี เทว ตีณิ
 ผลจิตฺตานิ ปวตฺตติตฺวา นิรุชฺฌนฺติ.
 ตโต ปรี ภวฺงคฺปาโตว โหติ,^(๓) ปฺน
 ภวฺงคํ ปน วิจฺฉินฺทิตฺวา^(๔) ปจฺจเวกฺ-
 ขณณานานิ ปวตฺตนฺติ.

๕๙. ต่อจากนั้น ผลจิตเกิดขึ้น ๒
 ๓ ขณะแล้วดับไป. ต่อจากผลจิตนั้นไป
 ย่อม เป็นภวังคบาท ก็ครั้งตัดภวังค์ต่อ
 ไปแล้ว ปัจจเวกขณญาณย่อมเป็นไป.

^๑ จ. สී. เขตฺตณฺตเร สาทิ ทิสฺสติ.

^๒ จ. สී. เขตฺตณฺตเร จสทฺโท ทิสฺสติ.

^๓ สී. ตโต ปรี เทว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺตติตฺวา
 ภวฺงคฺปาโตว โหติ. ^๔ จ. วิจฺฉินฺทิตฺวา.

นางสารักษ์ประนาท (จำเริญสุทฺธ บุนนาค)

อุทิศสวนกุศลให้หลวงและนางสุนทรภักดี (อ้า-เทียง ติปยานนท์) และเจ้ากรรมนายเวร

สังคหคาถา

๖๐. มคฺคํ ผลญจ นินฺพพานํ
 ปจฺจุเวกฺขติ ปณฺทิตโต
 ปหีนเณ เกฺลเส เสเส จ
 ปจฺจุเวกฺขติ วา น วา.
 จพฺพิสุทฺธิกฺกเมเนวํ
 ภาเวตพฺพิโ จตฺตพฺพิโ
 ฅาณทสฺสนวิสุทฺธิ
 นาม มคฺโค ปวฺจฺจติ.
 อยเมตฺถ วิสุทฺธิภาโท.

๖๐. พระอริยบุคคลผู้เป็นบัณฑิต ย่อม
 พิจารณามรรคผล และนิพพาน
 กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยัง
 เหลืออยู่. พระอริยบุคคลบางท่าน
 ก็ได้พิจารณา มรรค ๔ อย่าง ที่
 พระอริยบุคคล ฟังเจริญตามลำดับ
 แห่งวิสุทธิ ๖ อย่างนี้ ท่านเรียก
 ชื่อว่า ฅาณทสฺสนวิสุทฺธิ.

นี่เป็นความต่างแห่งวิสุทธิในกัมมัฏฐาน
 สังคหวิภาคนี่.

วิโมกฺขเภท

๖๑. ตตฺถ อนตฺตานุปฺสฺสนา
 อตฺตาทินิเวสํ มุญฺจนฺตี สฺสญฺญตานุ-
 ปฺสฺสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ.

๖๒. อนิจฺจานุปฺสฺสนา วิปฺลลาส-
 นิमितฺตํ มุญฺจนฺตี อนิมิตฺตานุปฺสฺสนา
 นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ.

ประเภทแห่งวิโมกข์

๖๑. ในอุทเทสนั้น อนัตตานุปัสสนา
 ละความยึดมั่นอัตตาเสียได้ ชื่อว่า
 สฺสญฺญตานุปฺสฺสนา จัดเป็นวิโมกขมุข.

๖๒. อนิจจานุปัสสนา ละนิमितแห่ง
 วิปลลาสธรรมเสียได้ ชื่อว่า อนิมิตตา-
 นุปัสสนา จัดเป็นวิโมกขมุข.

นางสารรักษ์ประนาท (จำเริญสุข บุณนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงและนางสุนทรภักดี (อ้า-เที่ยง ดิปลานนท์) และเจ้ากรรมนายเวร

๖๓. ทุกขานุปัสสนา ตณฺหาปณฺธิ มุญฺจนฺตี อปฺปณฺหิตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ.^๑

๖๓. ทุกขานุปัสสนา ละตัณหา ปณฺธิเสียได้ ชื่อว่า อปฺปณฺหิตานุปัสสนา จัดเป็นวิโมกขมุข.

๖๔. ตสฺมา ยถิ วุฏฺฐานคามินี- วิปัสสนา อนตฺตโต วิปัสสตี, สฺสญฺญโต วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค.

๖๔. เพราะเหตุนั้น ถ้าวุฏฺฐาน- คามินีวิปัสสนา เห็นแจ้งโดยความเป็น อนตฺตา มรรคชื่อว่า สฺสญฺญตวิโมกข์.

๖๕. ยถิ อนิจฺจโต วิปัสสตี, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม.

๖๕. ถ้าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา เห็น แจ้งโดยความเป็นของไม่เที่ยง มรรค ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์.

๖๖. ยถิ ทุกฺขโต วิปัสสตี, อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข นามาติ จ มคฺโค วิปัสสนาคมนวเสน ตีณิ นามานิ ลภตี, ตถา ผลญฺจ มคฺคาคมนวเสน มคฺควีถียํ.

๖๖. ถ้าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา เห็น แจ้งโดยความเป็นทุกข์ มรรคชื่อว่า อปฺปณฺหิตวิโมกข์. เพราะเหตุนั้นแล มรรคจึงได้ชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจที่มา ของวิปัสสนา. ส่วนผลก็ย่อมมี ๓ อย่าง เหมือนกัน ในมรรควิธีด้วยอำนาจที่มา ของมรรค.

๖๗. ผลสฺมาปตฺติวีถียํ ปน ยถาวุตฺตนเยน วิปัสสนตฺตานํ ยถาสก- ผลมฺุปฺปชฺชมานมฺปิ วิปัสสนาคมนวเสนเนว สฺสญฺญตาทิวิโมกฺโขติ ปฺวฺจฺจตี, อาลมฺพน-

๖๗. ก็ผลจิตแม้เกิดขึ้นตามหน้าที่ ของตนแก่พระโยคาวจรทั้งหลายผู้เจริญ วิปัสสนาอยู่ตามนัย ที่ได้กล่าวแล้วใน ผลสฺมาปตฺติวีถี ก็ย่อมเรียกชื่อว่าวิโมกข์มี

^๑ อ. วิโมกขมุขํ โหตีติ น ทิสฺสตี.

วเสน ปน สรทวเสน จ นามตตยัม
สพพตถาปี สพพสมมุปี สมเมว.

สัญญาตวิโมกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจที่มา
ของวิปัสสนาเหมือนกัน. ส่วนชื่อทั้ง ๓
เหมือนกันทีเดียวแก่มรรค และผลแม้
ทั้งหมดทั้งในมรรควิถีสและผลสมาบัติวิถีส
ทั้งหมด ด้วยอำนาจอารมณ์และด้วย
อำนาจกิจของตน.

ออยเมตถ วิโมกฺขเมทา.

นี่ประเภทแห่งวิโมกข์ในกัมมัฏฐาน

สังคหวิภาคนี่.

บุคคลเภท

๖๘. เขตตุ ปน โสตาปตติมคค์
ภาเวตฺวา ทิฏฺฐิจิวิจิจฺฉาปหานเน
ปหีนายายคฺมโน สตฺตคฺขชตฺตฺปรโม
โสตาปนฺโน นาม โหติ.

๖๙. สกิทาคามิมคค์^๑ ภาเวตฺวา
วาคโสโมหานันฺ ตนฺนฺตฺตา^๒ สกิทาคามิ^๓

ประเภทแห่งบุคคล

๖๘. ก็ในประเภทแห่งบุคคลนี้
พระอริยบุคคลเป็นผู้ชื่อว่า โสตาบัน
สตัดักขัตตฺตฺปรมะ คือผู้ยังโสดาปัตติมรรค
ให้เกิดแล้ว ละการไปในอบายเสียได้ด้วย
การละทิฏฐิ และวิจิจฉา.

๖๙. พระอริยบุคคลเป็นผู้ชื่อว่า
สกิทาคามี เพราะยังสกิทาคามีมรรคให้

^๑ ส. ฉ. สก...

^๒ ส. ฉ. ตนฺนฺตฺตา.

^๓ ส. ฉ. สก ...

นางสารักษ์ประนาท (จำเริญสุช บุนนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงและนางสุนทรภักดี (อ้า-เที่ยง ดิปลานนท์) และเจ้ากรรมนายเวร

นาม โหติ สกิทเว อิมิ โลกิ
 อากนุตฺวา.

เกิดแล้ว ทำราคะโทสะและโมหะ ให้เบา
 บางลง จะมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว.

๗๐. อนาคามีมคฺคิ ภาเวตฺวา
 กามราคพฺยาปาทานิ อนวเสสฺสปฺหานเนน
อนาคามี นาม โหติ อนาคนุตฺวา
 อิตฺถตฺตํ.

๗๐. พระอริยบุคคล เป็นผู้ชื่อว่า
พระอนาคามี เพราะยังอนาคามีมรรค
 ให้เกิดแล้ว ละกามราคะและพยาบาท
 ได้โดยไม่มีเหลือ ไม่กลับมาสู่ความเป็น
 อย่างนี้อีก.

๗๑. อรหตฺตมคฺคิ ภาเวตฺวา
 อนวเสสฺสกีเลสฺสปฺหานเนน **อรห** นาม
 โหติ ชีณาสโว โลกิ อคฺคตฺทกฺขิณเณยโย.

๗๑. พระอริยบุคคลเป็นผู้ชื่อว่าเป็น
พระอรหันต์ เพราะยังอรหัตมรรคให้
 เกิดแล้ว ละกิเลสไม่มีส่วนเหลือเป็น
 พระชีณาสพ เป็นพระทักษิณเณย ผู้เลิศในโลก.

อฺยเมตฺถ ปุคฺคฺลนโ.

นี้เป็นประเภทแห่งบุคคลในกัมมัฏฐาน
 สังคหวิภาคนี.

สมาปตฺติเภท

ประเภทแห่งสมาบัติ

๗๒. **ผลสมาปตฺติ**^๑ ปเนตฺถ
 สพุเพสฺสปี ยถาสกิ ผลวเสน
 สาธารณาว.

๗๒. ก็บรรดาสมาบัติเหล่านี้ **ผล-**
สมาบัติ ทั่วไป แก่พระอริยบุคคลทั้งหมด
 ด้วยอำนาจผลจิตตามควรแก่ตน.

^๑ จ. ผลสมาปตฺติ วิถีย.

๗๓. **นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนํ**
 ปน อนาคามีณญฺเจว อรหฺนฺตานญฺจ
 ลภฺกตฺติ, ตตฺถ ยถากุภํ ปจฺมชฺช-
 ฌานาภิหคฺคตฺสสมาปตฺตี สฺมาปชฺชิตฺวา
 วุฏฺฐาย ตตฺถ คเต สงฺขารธฺมฺเม
 ตตฺถ ตตฺถเวว วิปฺสฺสนฺนโต ยาว
 อากิณฺญญฺญาตณฺํ คนฺตฺวา ตโต
 ปรมฺมิฏฺฐเยยฺยาทิกํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา
 เนวสญฺญานาสนฺญาตณฺํ สฺมาปชฺชตฺติ,
 ตสฺส ทฺวิณฺุํ อปฺปนาชฺวณานํ ปฺรโต
 โวจฺฉิชฺชตฺติ จิตฺตฺสนฺนตฺติ, ตโต ปรี
 นิโรธฺสมาปฺนฺโน นาม โหติ.

๗๔. วุฏฺฐานกาเล ปน อนาคามีโน
 อนาคามีผลจิตฺตํ อรหฺโต จ อรหฺตฺต-
 ผลจิตฺตํ เอกาวารเมว ปวตฺติตฺวา
 ภวฺจฺคฺปาโตว โหติ. ตโต ปรี ปจฺจ-
 เวกฺขณญาณานิ ปวตฺตตฺนฺตํ.

ออยเมตฺถ สฺมาปตฺติเมโท.
 นิฏฺฐจิตฺโต จ วิปฺสฺสนากมฺมุฏฺฐานนโย.

๗๓. แต่การเข้านิโรธสมาบัติ ย่อม
 มีได้แก่ พระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้น
 ในการเข้านิโรธสมาบัตินั้น พระอนาคามี
 หรือพระอรหันต์เข้ามหัคคตสมาบัติ มี
 ปฐมฌานเป็นต้นตามลำดับ ออกแล้ว
 พิจารณาสังขารธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไป
 ในสมาบัตินั้น เห็นแจ้งอยู่ในสมาบัติ
 นั้น ๆ แลไปจนถึงอากิณฺญญายตนะ
 ต่อจากนั้น กระทำบุพเพกิจมีการอธิษฐาน
 เป็นต้นก่อน แล้วเข้าเนวสญฺญานา-
 สญฺญายตนะ เบื้องหน้าแห่งอัปนาชวณะ
 ทั้ง ๒ ของเนวสญฺญานาสญฺญายตนะนั้น
 ความสืบท่อแห่งจิตย่อมขาดลง ต่อจาก
 นั้น ย่อมชื่อว่า เป็นอันเข้านิโรธสมาบัติ.

๗๔. ก็ในการออกนิโรธสมาบัติ
 สำหรับพระอนาคามี ก็อนาคามีผลจิต
 สำหรับพระอรหันต์ ก็อรหัตผลจิต
 เป็นไปหนึ่งขณะเท่านั้น ก็เป็นาวังคบาท
 ต่อจากนั้น ปัจจเวกฺขณญาณทั้งหลาย
 ย่อมเป็นไป ฉะนี้แล.

นี้เป็นประเภทแห่งสมาบัติในกัมมัฏฐาน
 สังคหิภาคนี้และวิปัสสนากัมมัฏฐานนัยจบ.

คุณเจตสมบุรณํ บุณนาค
 อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุดใจ-เปี้ย-แป๊ะ-พร้อม-น้อม-ด้อย บุณนาค
 บุญมาก-บำรุง บุณนาค และเจ้ากรรมนายเวร

อุยโยชน

อุยโยชนคาถา

๗๕. ภาเวตพทํ ปนิจเจวํ
 ภาวนาทวยมุตตมํ
 ปฏิปตฺติรสสุสาทํ
 ปตฺถยฺนฺเตน สาสเน.
 อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห
 กมฺมฏฺฐานสงฺคหฺวิภาโค นาม นวโม
 ปริจฺเจโท.

๗๕. กัณฑ์ชิต ผู้ปรารถนาความชื่นใจ
 ในรสแห่งการปฏิบัติ ในพระศาสนา
 พึงบำเพ็ญภาวนาทั้ง ๒ อันยอดเยี่ยม
 ดังพรรณนามาฉะนี้.
 ปริเฉทที่ ๙ ชื่อว่า กัมมฏฐานสังคหวิภาค
 ในอภิธัมมัตถสังคหะ จบแล้ว
 ด้วยประการฉะนี้.

คุณเจตสมบุรณ์ บุณนาค
 อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุดใจ-เป็ย-แป๊ะ-พร้อม-น้อม-ด้อย บุณนาค
 บุญมาก-บำรุง บุณนาค และเจ้ากรรมนายเวร

นิคม

จาริตตโสภิตวิสาละกุโลทเยน
สหฤทธิวิภูทธรปริสุทฺธคุโณทเยน
นมนุพฺพหเยน ปณินธาย ปราณุกมฺปิ
ยํ ปตฺถิตํ ปกฺรณํ ปรินิฏฺฐิตนฺตํ.

ปฺญญเณ เตน วิปฺจูเลน ตํ มฺลโสภิ
ธญฺเณธาวิวาสมฺมุทิตาทิตมายุคนฺตํ
ปณฺณวาทาทคฺคุณโสภิตลชฺชธิภิกฺขุ
มณฺญนฺตํ ปฺญญวิภเวทยมงฺคลาเย.

อิติ อานุทฺธาจาริเยน รจิตํ อภิธมฺมตฺต-
สังคหํ นาม ปกฺรณํ.

กำนิกม

คัมภีร์ที่ออกอภิธรรมมัตตสังคหะโค ที่
อุบาสกผู้มีชื่อว่า นัมพะ ผู้เกิดใน
ตระกูลมหาศาล งามด้วยจารีต
ผู้เจริญด้วยศรัทธา ผู้มีความรุ่งเรือง
ด้วยคุณอันบริสุทธิ์ ปรารถนาความ
อนุเคราะห์แก่ผู้อื่นได้ประสงค์แล้ว
คัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะนั้นจบแล้ว.

ด้วยบุญอันไพบูรณ์นั้น ขอพระภิกษุ
ทั้งหลาย ผู้เป็นลัทธิ งามด้วยคุณ
อันบริสุทธิ์แผ่แผ่ด้วยปัญญาจงพา
กันนับถือมูลโสมวิหาร อันเป็นที่
อยู่ของท่านผู้มีบุญและเป็นสถานที่
กึ่งกำบังบังลือเกียรติ เพื่อมงคล คือ
ความเกิดขึ้นแห่งบุญสมบัติ ตลอด
ยุคของพระศาสนาเทอญ.

ปกฺรณํชื่อว่า อภิธมฺมมัตตสังคหะ อันท่าน
พระอานุทฺธาจารย์ รจนาไว้ด้วยประการ
ฉะนี้.

คุณเจตสมบูรณํ บุณนาค

อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุดใจ-เปี้ย-แป๊ะ-พร้อม-น้อม-ด้อย บุณนาค
บุญมาก-บำรุง บุณนาค และเจ้ากรรมนายเวร

๙. กมฺมฏฐานปริจฺเจทวณฺณา

๑. อิติ ปจฺจยนิทฺเทสโต ปริ
นีวรนํ สมนตฺเถน สมถสฺขาตานํ
อนิจฺจาทีวิวิธการโต ทสฺสนตฺเถน
วิปัสสนาสฺขาตานญฺจ ทฺวิณฺุํ ภาวนํ
ทฺวิธมฺปิ **กมฺมฏฐานํ** ทฺวิธภาวนากมฺมสฺส
ปวตฺตติฏฺฐานตฺตาย กมฺมฏฺฐานญฺตมาลฺมพฺนํ
อุตฺตรตฺตรโยคกมฺมสฺส ปทฺฐจฺานตฺตาย
กมฺมฏฺฐานญฺตํ ภาวนาวิธญฺจ ยถากุณฺมํ
สมถวิปัสสนานุกฺกเมน ปวฺกฺขามิตฺติ
โยชนา. ราโคว จริตา จริยา^๑ ปกตฺติ
ราคจริตา. เอวํ โทสจฺริตาทโยปิ.

๙. พรรณนากัมมัฏฐานปริเฉท

อธิบายสังคหคาถา

๑. มีคำประกอบความว่า เบื้องหน้า
แต่นี้ คือแต่การแสดงไขบัจจัยไป ข้าพเจ้า
(พระอนุรุธาจารย์) จักกล่าวกัมมัฏฐาน
คืออารมณ์ที่ชื่อว่ากัมมัฏฐาน เพราะเป็น
เหตุประพตติกรรมในภาวนา ๒ อย่าง และ
ภาวนาวิธีที่ชื่อว่าเป็นกัมมัฏฐาน เพราะ
เป็นปทัฏฐานแห่งการทำความเพียรยิ่ง ๆ
ขึ้นไป แม้ทั้ง ๒ อย่าง แห่งภาวนา ๒
อันท่านเรียกว่าสมถะ ด้วย อรรถว่า สงบ
นิर्वรณทั้งหลายได้ และอันท่านเรียกว่า
วิปัสสนา ด้วยอรรถว่า เห็นสังขารโดย
อาการต่างชนิดมีอาการไม่เที่ยงเป็นต้น
ตามลำดับ คือโดยลำดับแห่งสมถภาวนา
และวิปัสสนาภาวนา. ที่ชื่อว่า ราคจริต
เพราะอรรถว่าเป็นจริต ได้แก่ ความ
ประพตติกิรียาทั่วไป คืออาการกำหนด.
แม้โทสจริตเป็นต้น ก็อย่างนี้.

^๑ ส. จริยาดิ น ทิสฺสติ.

คุณเจตสมบุรณฺ์ บุณฺนาค
อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุตฺใจ-เปี้ย-แป๊ะ-พร้อม-น้อม-ดุษฺย บุณฺนาค
บุญมาก-บํารุง บุณฺนาค และเจ้ากรรมนายเวร

สมถกัมมฐาน

จริตเภทวณณา

๓. จริตสงคโหติ มุลจริตวเสน
บุคคลสงคโห. สัสคควเสน ปน เตสญจี
จริยา^๑ โหนตตีติ. วุตตณฺหิ

ราคาทิเก ติเก สตุต -
สตุต^๒ สทฺธาทิเก ติเก
เอกทฺวิตฺติกมฺลฺมฺหิ
มิสฺสโต สตุตสตุตกนฺติ.

เอตฺถ หิ ราคาจริตา โทสจริตา
โมหจริตา ราคาโทสจริตา ราคาโมหจริตา
โทสโมหจริตา ราคาโทสโมหจริตาติ
เอวํ ราคาทิเก ติเก สตุตกเมกํ ตถา
สทฺธาจริตา พุทฺธิจริตา วิตกฺกจริตา
สทฺธาพุทฺธิจริตา สทฺธาวิตกฺกจริตา

สมถกัมมัฏฐาน

พรรณนาประเภทแห่งจริต

๓. บทว่า จริตสงคโห มีอรรถว่า
การจัดรวมบุคคล ด้วยอำนาจจริตที่เป็น
มูล. แต่ความประพฤติ (ของบุคคล) มีได้
๖๓ ประการ ด้วยอำนาจจริตที่ระคนกัน
แล. สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้
(ในปกรณ์ปรมัตตวินิจจย) ว่า

มีจริต ๗ จริต ในหมวดจริต ๓
ที่มีราคาจริตเป็นต้น ๗ จริต ใน
หมวดจริต ๓ ที่มีสัทธาจริตเป็นต้น
โดยคละกันทั้งจริตมูลเดียว ๒ มูล
และ ๓ มูล ย่อมมีหมวด ๗ แห่ง
จริต ๗ หมวด.

ก็ในคำนี้ มีวินิจจยดังต่อไปนี้ มี
ความประพฤติ ๑๔ ประการ เพราะไม่
เอาหมวดจริตสามทั้ง ๒ หมวดคละกัน
อย่างนี้ คือในหมวดจริตสามที่มีราคาจริต
เป็นต้น ราคาจริต โทสจริต โมหจริต
ราคาโทสจริต ราคาโมหจริต โทสโมหจริต

^๑ ส. ม. จริตา.

^๒ จนนทานุภุชณฺคฺคํ กัณฺธิ ปทํ นฺนุจํ สฺยยา.

คุณเจตสมบุรณ์ บุนนาค

อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุดีใจ-เป็ย-แป๊ะ-พร้อม-น้อม-คู่ย บุนนาค
บุญมาก-บำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

พุทธิวิตกทุกจริตา สทฐาพุทธิวิตกทุกจริตาติ สทฐาทีเกปี ติเก เอกนฺติ เอวํ เทว ติเก อมิสฺเสตฺวา จุทฺทส จริยา^๑ โหนฺติ.

ราคาทิตฺติเก ปน เอกทฺวิตฺติกมฺลวเสน สทฐาทิตฺติเกน สห โยชิตฺติ ราคาสทฐา- จริตา ราคาพุทธิจริตา ราคาวิตกทุกจริตา ราคาสทฐาพุทธิจริตา ราคาสทฐา- วิตกทุกจริตา ราคาพุทธิวิตกทุกจริตา ราคาสทฐาพุทธิวิตกทุกจริตาติ ราคมฺลนเย เอกํ สตฺตกํ ตถา โทสสทฐาจริตา โทสพุทธิจริตา โทสวิตกทุกจริตาติอาทีนา โทสมฺลนเยปี เอกํ โมหสทฐาจริตาติ- อาทีนา โมหมฺลนเยปี เอกนฺติ เอวํ เอกมฺลนเย สตฺตกตฺตยํ โหติ.

ราคาโทสโมหจริต และแม่ในหมวดจริตสาม ที่มีสัทธาจริตเป็นต้น ก็มีหมวดเจ็ดแห่ง จริตหมวดหนึ่ง ได้แก่ สัทธาจริต พุทธิจริต วิตกจริต สัทธาพุทธิจริต สัทธาวิตกจริต พุทธิวิตกจริต สัทธาพุทธิวิตกจริต.

แต่เมื่อประกอบหมวดจริตสามที่มีราคาจริต เป็นต้น กับหมวดจริตสามที่มีสัทธาจริต เป็นต้น ด้วยอำนาจมูลเดียว สองมูล และ สามมูลแล้ว ในนัยแห่งจริตมูลเดียว ย่อมมี หมวดเจ็ดแห่งจริต ๓ หมวด อย่างนี้ ได้แก่ ในนัยแห่งจริตที่มีราคาจะเป็นมูล มีหมวดเจ็ด แห่งจริตหมวดหนึ่ง คือ ราคาสัทธาจริต ราคาพุทธิจริต ราคาวิตกจริต ราคาสัทธา- พุทธิจริต ราคาสัทธาวิตกจริต ราคาพุทธิ- วิตกจริต ราคาสัทธาพุทธิวิตกจริตและ แม่ในนัยแห่งจริตที่มีโทสจะเป็นมูลก็มี หมวดเจ็ดแห่งจริตหมวดหนึ่ง โดยนัย เป็นต้นว่า โทสสัทธาจริต โทสพุทธิจริต โทสวิตกจริต แม่ในนัยแห่งจริตที่มีโมหะ เป็นมูล ก็มีหมวดเจ็ดแห่งจริตหมวดหนึ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า โมหสัทธาจริต.

^๑ เกสุจि โปตฺตเกสุ จริตาติ ทิสฺสตี.

คุณเจตสมบุรณ บุนนาค
อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุดใจ-เป็ช-แป๊ะ-พร้อม-น้อม-คุษ บุนนาค
บุญมาก-บำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

ยถา เจตถ เหวํ ทวิมุลนเยปิ
 ราคโทสสทฐาจริตา ราคโทสพุทธิจริตา
 ราคโทสวิตกกจริตาติอาทีนา สตุตทกตฺตยํ.
 ตีมุลกนเย ปน ราคโทสโมหสทฐา-
 จริตาติอาทีนา เอกํ สตุตทกนฺติ เหวํ
 มิสฺสโต สตุตสตุตทกวเสน เอกฺขนปฺลนฺวาส
 จริยา^๑ โหนฺติ. อิติ อีมา เอกฺขน-
 ปฺลนฺวาส ปุริมา จ จุทฺทสาตี
 เตสฺสุจฺจ จริยา ทญฺจพฺพา. เกจฺจ ปน
 ทิฏฺฐิจฺยา สทฺธี จตุสฺสุจฺจตี วณฺณเณนฺติ.

จริตเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อนึ่ง แม้นในนัยแห่งจริต ๒ มุล
 ก็มีหมวด ๗ แห่งจริต ๓ หมวด โดยนัย
 เป็นต้นว่า ราคะโทสะสัทธาจริต ราคะ
 โทสะพุทธิจริต ราคะโทสะวิตกจริต
 เหมือนในนัยแห่งจริตมูลเดียว ฉะนั้น.
 ส่วนในนัยแห่งจริตที่มี ๓ มุล มีหมวด ๗
 แห่งจริตหมวด ๑ โดยนัยเป็นต้นว่า
 ราคะโทสะโมหะสัทธาจริต รวมความ
 ดังกล่าวมานี้ โดยนัยที่เจือปนกัน มีจริต
 ๔๙ ประการ ด้วยอำนาจหมวด ๗ แห่ง
 จริต ๗ หมวด. จริต ๔๙ ประการเหล่านี้
 และจริต ๑๔ ประการข้างต้น รวมความว่า
 บัณฑิตพึงเห็นจริต ๖๓ ประการ ด้วย
 ประการฉะนี้. ส่วนอาจารย์บางพวก
 พรรณนาไว้ว่า จริตทั้งหลายรวมกับทิฏฐิ
 จึงมี ๖๔ ประการ.

การพรรณนาประเภทแห่งจริต จบ.

^๑ เกสุจฺจ โปตฺตเกสุ จริตาตี ทิสฺสุสตี.

คุณเจตสมบุรณํ . บุนนาค
 อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุตใจ-เป็ย-แป๊ะ-พร้อม-น้อม-ตุ้ย บุนนาค.
 บุญมาก-บำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

ภาวนาเภททวณฺณา

พรรณนาประเภทแห่งภาวนา

๔. ภาวนาย ปฏิสงฺขารกมุฏตา
 อาทิกมุฏตา วา ปุพฺพภาคภาวนา
ปริกมุฏภาวนา นาม. นีวรณวิกุฏมุฏโต
 ปฏฺฐาย โคตรฎฺฐปริโยसानา กามาวจร-
 ภาวนา **อุปฺจารภาวนา** นาม. อปฺปนาย
 สมีปฺจาริตตฺตา^๑ คามุปฺจาราทโย วีย.
 มหคฺคตภาวนปฺปตฺตา **อปฺปนาภาวนา**
 นาม. อปฺปนาสงฺฆาตวิตกฺกปฺมุขตฺตา.

๔. บุรพภาคภาวนา ซึ่งทำการ
 ประดังภาวนา หรือเป็นการริเริ่ม
 ทำภาวนา ชื่อว่า **ปริกรรมภาวนา**.
 กามาวจรภาวนา ซึ่งเริ่มต้นแต่ขมนิวรณ์
 ได้ จนถึงมีโคตรฎฺฐญาณเป็นที่สุด ชื่อว่า
อุปจารภาวนา เพราะเป็นไปใกล้อัปฺปนา
 ดุจซานบ้านเป็นต้น ฉะนั้น. ภาวนาที่ถึง
 ความเป็นมหคฺคตตะ ชื่อว่า **อัปฺปนาภาวนา**
 เพราะมีวิตกที่เรียกว่า อัปฺปนาเป็น
 ประธาน.

สมฺปยุตฺตรมฺเม^๒ อารมฺมณฺเณ อปฺเปนฺโต
 วีย ปวตฺตตฺตีติ วิตกฺโก **อปฺปนา**.
 ตถาหิ โส อปฺปนา พุยฺอปฺปนาติ
 นิทฺทิกฺกุโจ. ตปฺปมุขตาวเสน สพุเพปี
 มหคฺคตตานุตฺตรชฺฌมานธฺมฺมา อปฺปนาติ
 วุจฺจฺนฺติ.

ที่ชื่อว่าวิตก เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็น
 ไปดูยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้แนบแน่น
 ในอารมณ์ ได้แก่อัปฺปนา. จริงอย่างนั้น
 วิตกนั้น ท่านชี้แจงไว้ว่าอัปฺปนาที่แนบแน่น
 โดยพิเศษ. ฉานธรรมฝ่ายมหคฺคตตะและ
 โลกุตฺตรระแม้ทั้งหมด ท่านเรียกว่าอัปฺปนา
 ด้วยอำนาจภาวะที่มีวิตกนั้น เป็นประธาน.

ภาวนาเภททวณฺณา นิฎฺฐิตา.

การพรรณนาประเภทแห่งภาวนา จบ.

^๑ สมีปจาริตตฺตาติ โยชานาปาโจ.

^๒ ส. ม. สมฺปยุตฺตรมฺเมหิ.

คุณเจตสมบุรณฺ์ บุนนาค
 อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุใจ-เปี้ย-แป๊ะ-พร้อม-น้อง-ด้อย บุนนาค
 บุญมาก-บำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

นิमितตเภทวณฺณนา

๕. ปริกมฺมสุสฺส นิมิตฺตํ อารมฺมณตฺตาทิ
ปริกมฺมนิมิตฺตํ กสิณมณฺฑลาทิ. ตเทว
 จกฺขุณา ทิวฺจํ วิวิย มนฺสา อุกฺคเหตุพฺพํ
 นิมิตฺตํ อุกฺคหนฺตสุสฺส วา นิมิตฺตฺนฺติ
อุคฺคหนฺนิมิตฺตํ. ตปฺปฏิภาควณฺณนาทิกสิณ-
 โทสรหิตํ นิมิตฺตํ อูปจารปฺปนาณมา-
 รมฺมณตฺตาทิ **ปฺฏิภาคนิมิตฺตํ**.

๖. ปจฺวีเยว กสิณํ เอกเทเส
 อจฺตฺวา อนนฺตรสุสฺส ผริตพฺพตฺตาย
 สกฺกฺภูเชนาติ **ปจฺวีกสิณํ**. กสิณมณฺฑลํ
 ปฏฺิภาคนิมิตฺตํ. ตทาลมฺพนฺนฺจ ฌานํ
 ปจฺวีกสิณนฺติ วุจฺจติ. ตถา **อาโป-**
กสิณาทิสฺสปี.

พรรณนาประเภทแห่งนิमित

๕. ที่ชื่อว่า **ปริกรรมนิमित** เพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า นิमितแห่งปริกรรม
 เพราะเป็นอารมณ์ ได้แก่ดวงกสิณเป็นต้น.
 ที่ชื่อว่า **อุคคหนิมิต** เพราะอรรถวิเคราะห์
 ว่า อันพระโยคาวจร ฟังเพ่งปริกรรมนิमित
 นั้นนั่นเองด้วยใจ คล้ายเห็นด้วยตา หรือ
 เป็นนิमितของพระโยคาวจรผู้เพ่งนิमित.
 นิमितที่เว้นจากโทษแห่งกสิณ มีรูปที่คล้าย
 กับอุคคหนิมิตนั้นเป็นต้น ชื่อว่า **ปฏิภาค-**
นิमित เพราะเป็นอารมณ์ของอุปจารภาวนา
 และอัปนาภาวนา.

กสิณสังคหะ

๖. ที่ชื่อว่า **ปฐวีกสิณ** เพราะอรรถ-
 วิเคราะห์ว่า ชื่อว่ากสิณ เพราะอรรถว่า
 ทั่วไป โดยภาวะที่ไม่ดำรงอยู่ในส่วนหนึ่ง
 แล้วฟังแผ่ไปได้ไม่มีที่สิ้นสุด คือ ปฐวี
 ดวงกสิณ ๑ ปฏิภาคนิมิต ๑ ฌานที่มี
 ปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ ๑ ท่านเรียก
 ว่า ปฐวีกสิณ. แม้ในอาโปกสิณเป็นต้น
 ก็มีนัยอย่างนี้เหมือนกัน.

คุณเจตสมบุรณฺ์ บุนนาค

อุทิศส่วนกุศลให้นางแสงและคุณทวดสุดใจ-เป็ย-แป๊ะ-พร้อม-น้อม-คุษ บุนนาค
 บุญมาก-บำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

อธิบายที่อกสณ

ตตถ ปจวาทีนิจตตารี ภูตกสณานินีลาทีนิจตตารี วณณกสณานินิจจอินฺนากาโส อากาสกสณินฺ จนนทาทิ-อาโลโก อาโลกกสณนฺตติ ทฏจพฺพ.

พึ้งเห็นความหมายว่า ในบรรดากสณ ทั้ง ๑๐ เหล่านั้น กสณ ๔ มีปฐมกสณ เป็นต้น ชื่อว่าภูตกสณ กสณ ๔ มีนีกกสณ เป็นต้น ชื่อว่าวณณกสณ อากาสกสณที่กำหนดชื่อว่า อากาสกสณ แสงสว่างมีแสงพระจันทร์เป็นต้น ชื่อว่า อาโลกกสณ.

อสุภะสังคหะ

๗. อุทฺธํ ฐมาตํ สุนํ จวสรีริ อุทฺธฐมาตํ. ตเทว กุจฺจิตฺตญฺเจเน อุทฺธฐมาตกํ. เอวํ เสเสสุปิ. เสตรตฺตาทิ-วิมิสฺสิตํ เยภฺยุเยเน นีลวณฺณํ จวสรีริ วิเนลกํ วิเสสโต นีลกนฺตติ กตฺวา.

๗. ชากศพที่พอง คืออืดขึ้น ชื่อว่า อุทฺธฐมาตะ. อุทฺธฐมาตะนั้นนั่นเอง ชื่อว่า อุทฺธฐมาตกอสฺสุภะ เพราะอรรถว่า น่าเกลียด. แม้ในอสุภะที่เหลือทั้งหลาย ก็มีนัยอย่างนี้. ชากศพที่เจือด้วยสีขาวและสีแดงเป็นต้น โดยมากมีสีเขียว ชื่อว่าวิเนลกอสุภะ เพราะกระทำอธิบายว่า มีสีเขียวโดยพิเศษ.

วิสุสฺสวณฺตํ ปุพฺพกํ^๑ วิปุพฺพกํ. มชฺฌเม ทฺวิธา ฉินฺนํ วิจฺจิทฺทกํ. โสณ-สิงคาลาทิหิ วิวิธေနากาเรน ขาทิตํ วิกุขายิตกํ. โสณสิงคาลาทิหิ วิวิธေနากาเรน ขณฺทิตฺตฺวา ตตฺถ ตตฺถ ชิตฺตํ

ชากศพที่หนองไหลออกอยู่ ชื่อว่า วิปุพฺพกอสุภะ. ชากศพที่ถูกตัดท่ามกลาง ออกเป็น ๒ ท่อน ชื่อว่า วิจฺจิทฺทกอสุภะ. ชากศพที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นกัดกิน โดยอาการต่าง ๆ ชื่อว่า วิกุขายิตกอสุภะ.

^๑ วิสุสฺสวณฺตปุพฺพกนฺตปิ ทิสฺสติ.

คุณอภิชาัย ประสพรัตน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิกฺขิตฺตกั. กากปทาที่อากาศเรณ สตฺเถน
 หนิตฺวา วิวิธํ ชิตฺตํ **หตฺตวิกฺขิตฺตกั.**
 โลกิตปคฺขรณกั **โลกิตกั.** กิมิกุลปคฺ-
 ขรณกั **ปฺพุทฺกั.** อนนฺตมโส เอโกปี
 อญฺจิ อญฺจิกั นาม.

ซากศพที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้น
 กัดกินโดยอาการต่าง ๆ แล้วทิ้งไว้ในที่นั้น ๆ
 ชื่อว่า **วิกขิตตกอสฺสุภะ.** ซากศพที่เขาเอา
 ศาสดตราดัดโดยอาการหยัก อย่างกับตีนกา
 เป็นต้น ทั้งกระจัดกระจายไป ชื่อว่า **หตวิก-
 ขิตตกอสฺสุภะ.** ซากศพที่มีโลหิตไหลออก
 ชื่อว่า **โลกิตกอสฺสุภะ.** ซากศพที่มีหมูหนอน
 ไหลออก ชื่อว่า **ปฺพุทฺกอสฺสุภะ.** กระดูกโดย
 ที่สุดแม้เพียงท่อนเดียว ชื่อว่า **อัญฺจิกอสฺสุภะ.**

อนุสฺสทิสังคหะ

๘. อนุนุสฺสสรณั อนุสฺสติ. อรหตฺ-
 ตาทิพฺพุตฺตคุณารมฺมณา อนุสฺสติ **พฺพุทฺธา-**
นุสฺสติ. สุวากฺขาตฺตาทิธมฺมคฺคุณารมฺมณา
 อนุสฺสติ **ธมฺมานุสฺสติ.** สุปฏิปนฺนตาทิ-
 สัมคฺคุณารมฺมณา อนุสฺสติ **สัฆานุสฺสติ.**
 อขณฺฑตาทินา สุปริสฺสุทฺตสฺส อตฺตโน
 สึลคฺคุณสฺส อนุสฺสสรณั **สึลานุสฺสติ.**
 วิคตมลฺลจฺเจรตาทิวเสน^๑ อตฺตโน
 จาคานุสฺสสรณั **จาคานุสฺสติ.**

๘. การระลึกถึงเนื่อง ๆ ชื่อว่า
 อนุสฺสติ. อนุสฺสติอันมีพฺพุตฺตคุณ มีความที่
 พระผู้มีพระภาคเป็นอรหันต์เป็นต้น เป็น
 อารมณั ชื่อว่า **พฺพุทฺธานุสฺสติ.** อนุสฺสติ
 อันมีธรรมคฺคุณ มีความที่พระธรรม อัน
 พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น เป็น
 อารมณั ชื่อว่า **ธมฺมานุสฺสติ.** อนุสฺสติอันมี
 สัฆคฺคุณ มีความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี
 แล้วเป็นต้นเป็นอารมณั ชื่อว่า **สัฆานุสฺสติ.**
 การระลึกถึงเนื่อง ๆ ถึงคุณแห่งศีลของตน

^๑ อภิธมฺมมตฺตสงฺคฺหนฎีกาโยชนานั วิคตมลฺลจฺเจรตาทิตี
 อิทฺตเมว ทิสฺสติ.

คุณอภิชาัย ประสบรัตน์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพฺพุทฺตบูชา

เยหิ สทฺธาทีหิ สมฺนฺนาคตา เทวา
 เทวตฺตํ คตา ตาทีสา คุณา
 มยิ สฺนฺตํติ เอวํ เทวตา สกฺขิภูจาเน
 สเปตฺวา อตฺตโน สทฺธาทีคุณานุสฺสรณํ
เทวตานุสฺสติ. สพุพทุกฺขุปสมมฺภูตสฺส
 นิพฺพานสฺส คุณานุสฺสรณํ **อุปสมมา-**
นุสฺสติ. ชีวิตินุทฺริยฺปุจฺเจทฺภูตสฺส
 มรณสฺส อณฺุสฺสรณํ **มรณานุสฺสติ.**
 เกสาทีกายโกฏฺจาเส คตา ปวตฺตตา
 สติ กายคตาสฺติ. อานาปญฺจ อปानญฺจ
 อานาปานํ อสฺสสาสปฺสสาสา. ตทา-
 รรมมฺณา สติ **อานาปานสฺสติ.**

อันบริสุทธิด้วยดี โดยความเป็นศีลไม่ขาด
 เป็นต้น ชื่อว่า **สีลานุสสติ.** การระลึกถึง
 ฌเณง ๆ ถึงการบริจาคของตน ด้วยอำนาจ
 ความเป็นผู้ปราศจากความตระหนี่ อัน
 เป็นมลทิน เป็นต้น ชื่อว่า **จาคานุสสติ.**

การระลึกถึงฌเณง ๆ ถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้น
 ของตน โดยยกเทวดาไว้ในฐานะเป็นพยาน
 อย่างนี้ว่า เทพทั้งหลายผู้ประกอบด้วยคุณ
 มีศรัทธาเป็นต้นเหล่าใด ถึงความเป็นเทพได้
 คุณทั้งหลายเช่นนั้นนี้มีอยู่ในเราดังนี้ ชื่อว่า
เทวตานุสสติ. การระลึกถึงฌเณง ๆ ถึงคุณ
 แห่งพระนิพพานอันเป็นที่เข้าไปสงบระงับ
 ทุกข์ทั้งปวง ชื่อว่า **อุปสมมานุสสติ.** การ
 ระลึกถึงฌเณง ๆ ถึงความตายอันเป็นเครื่อง
 เข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า **มรณานุสสติ.**
 สติอันไปแล้ว คือเป็นไปแล้วในส่วนแห่ง
 กายมีผมเป็นต้น ชื่อว่า **กายคตาสติ.**
 การหายใจเข้า และการหายใจออก ชื่อว่า
อานาปานะ ได้แก่ ลมอัสสาสปัสสาสะ.
 สติอันมีลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 นั้น เป็นอารมณ์ ชื่อว่า **อานาปานสสติ.**

คุณอภิชาัย ประสพรัตน์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อัปป์มัญญาสังคหะ

๙. มิชฺชติ สินิยุหตีติ เมตฺตา
 มิตฺเตสุ ภวตี वा เมตฺตา. ส
 สุตตานํ หิตสุชฺชุปสฺสํหรัณลกฺขณา.
 ปรทุกฺขาปนยนกามตาลกฺขณา. กฺรฺณา.
 ปรสมฺปตฺติสมฺโมทลกฺขณา. มฺหิตฺตา. อิกฺุจ-
 นิฏฺจสมชฺชุตฺตา. การปฺวตฺติลกฺขณา.
 อฺุเปกฺขา. อปฺปมาณสฺตฺตารมฺมณตฺตา.
 อปฺปมณฺณา. อุตฺตมวิหารภวโต.
 อุตฺตมานํ वा วิหารภวโต. พฺรหฺม-
 วิหาโร.

๑๐. คมนปริเยสนปริโภคาทิปัจจ-
 เวกฺขณวเสน กวฬีการาหาร^๑ ปฏิกฺกุณฺฺติ
 ปวตฺตา. สณฺฺณา. อหาเรปฏิกฺกุณฺฺสณฺฺณา.

๙. ที่ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถ
 วิเคราะห์ว่า รักใคร่ คือเยื่อใย หรือที่
 ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 มีในมิตรทั้งหลาย. เมตตานั้นมีลักษณะ
 นำประโยชน์สุขเข้าไปให้แก่สัตว์ทั้งหลาย.
 กฺรฺณา มีลักษณะประสงค์จะบำบัดทุกข์
 ของผู้อื่น. มฺหิตฺตา มีลักษณะพลอยชื่นชม
 สมบัติของผู้อื่น. อฺุเปกฺขา มีลักษณะ
 เป็นไปโดยอาการวางตนเป็นกลาง ใน
 อิกฺุฐารมณฺ์และอนิกฺุฐารมณฺ์. ชื่อว่า
 อัปป์มัญญา เพราะมีสัตว์อันหาประมาณ
 มิได้เป็นอารมณ์. ที่ชื่อว่า พฺรหฺมวิหาร
 เพราะเป็นธรรมเครื่องอยู่อย่างสูงสุด หรือ
 เพราะเป็นธรรมเครื่องอยู่ของท่านผู้สูงสุด.

๑๐. สัญญาที่เป็นไปในกวฬีการา-
 หาร ว่าเป็นของปฏิกุลด้วยอำนาจการ
 พิจารณา ถึงการไป การแสวงหา และ
 การบริโภคเป็นต้น ชื่อว่า อหาเรปฏิกฺกุณฺฺล-
 สัญญา.

^๑ กฬีตีปิ ทิสฺสตี.

๑๑. ปจฺวีธธาตุอาทีนํ จตฺนุนํ
ธาทุนํ สลกฺขณโต เกสาทิสมฺภาราทิตโต
จ ววตฺถานํ จตฺธาตฺววตฺถานํ.

๑๑. การกำหนดธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุ
เป็นต้น โดยลักษณะของตน และโดย
เครื่องประกอบมีผมเป็นต้นเป็นอาทิ ชื่อว่า
จตฺธาตฺววตฺถาน.

๑๒. อรูปเป อารมฺมณเณ ปวตฺตา
อารูปฺปา.

๑๒. ภาวนาอันเป็นไปแล้ว ใน
อารมณ์อันเป็นอรูป ชื่อว่า อารูปภาวนา.

นิมิตตเภททวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาประเภทแห่งนิมิต จบ.

สัปปายะเภททวณฺณนา

พรรณนาประเภทแห่งสัปปายะ

๑๓. อิทานิ ตสฺส ตสฺส ปุคฺคฺลสฺส
จริตานุกุลํ กมฺมฏฺฐานํ ทสฺเสตฺถํ
จริตาสฺส ปฺนาติอาทิมาน. ราโค จ
จริตํ^๑ ปกฺติ เอตฺตสฺสาติ **ราคจริโต**
ราคพฺหุโล ปุคฺคฺโล. ราคสฺส อชฺชฺวิปฺจ-
จนีภวโต อสุภกมฺมฏฺฐานํ ตสฺส
สัปปายํ. **อานาปานํ โมนจริตสฺส**

๑๓. บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะแสดง
กัมมัฏฐานอันเหมาะแก่จริตของบุคคล
นั้น ๆ จึงกล่าวพระบาลีมีว่า จริตาสฺส ปน
(ก็ในบรรดาจริตทั้งหลาย) ดังนี้ เป็นต้น.
ก็บุคคลที่ชื่อว่าเป็น **ราคจริต** เพราะอรรถ
วิเคราะห์ว่า มีรากจะเป็นจิต คือเป็นปกติ
ได้แก่ บุคคลผู้มากไปด้วยรากะ. อสุภ-

^๑ ราโคว จริตนฺติ โยชนาปาโส.

วิตกกวจิตตสุ ๑ สปรายั พุทธิวิสัย-
ภาเวน โมหปฏิปตฺตตฺตา วิตกกสน-
ธาวณนิวารกตฺตจ ๑ ๑ พุทฺธานุสฺสติ-
อาทโย สทฺธจจิตตสุ สปรายา
สทฺธาพุทธิเหตุภาวโต.

กัมมัฏฐาน ชื่อว่าเหมาะแก่เขา เพราะ
เป็นเข้าค้ำโดยตรงต่อราคา. อานาปาน-
กัมมัฏฐาน ชื่อว่าเหมาะแก่คนโมหจริต
และคนวิตกกจริต เพราะเป็นปฏิบัติต่อ
โมหะ ด้วยความเป็นวิสัยแห่งปัญญาและ
เป็นเครื่องห้ามความแล่นไปของวิตก.
อนุสติ ๖ มีพุทธานุสติเป็นต้น ชื่อว่า
เหมาะแก่คนสังขจริต เพราะเป็นเหตุ
แห่งความเจริญศรัทธา.

๑๗. มรณเ ๗เปฯ พุทธิจจิตตสุ
สปรายานิ คมฺภีรภาวโต พุทธิยาเอว
วิสัยตฺตฺตา.

๑๗. มรณสติ อุปสมมานุสติ
อาหาเรปฏิกุศลสังญญาและจตุธตฺตวตฺตธาน
ชื่อว่า เหมาะแก่คนพุทธิจริต เพราะเป็น
วิสัยแห่งปัญญาอย่างเดียว โดยความเป็น
ของลึกซึ้ง.

๑๘. เสสนันติ จตฺตพุทธิภูตกสิณนา-
กาสาโลกกสิณารูปจตฺตกฺวเสน ทสฺวิธานิ
ตตฺตภาปีติ เตสุ ทสฺสุ กมฺมฏฺจาเนสุ.

๑๘. คำว่า เสสนานิ (กัมมัฏฐาน
ที่เหลือ) ได้แก่ กัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ
ภูตกสิณ ๔ อากาสกสิณ ๑ อาโลกกสิณ
๑ และอรูปรมาณ ๔. บทว่า ตตฺตภาปี
ได้แก่ บรรดากัมมัฏฐาน ๑๐ เหล่านั้น.

ปฺฤลฺล โมหจจิตตสุ สปรายั สมฺพาธ
โอภาเส จิตฺตตฺตสุ ภิชฺชโยโส มตฺตตาย
สมฺมุยุหนโต. พุทฺทกั วิตกกจจิตตสุ

กัมมัฏฐานที่มีอารมณ์กว้างขวาง ชื่อว่า
เหมาะแก่คนโมหจริตเพราะในโอกาส
คับแคบ จิตมัววมลมากมาย. กัมมัฏฐาน

คุณวิศักดิ์ ศิลาพรและครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สปปาย มหุนตารมมณสุส วิตกก-
สนุทธาวนปจฺจยตฺตา. อฺชฺชวิปจฺจนีกโตเจว
อติสปปายตฺตาย เจตฺติ วุตฺตํ. ราคาทีนํ
ปน อวิกฺขมฺภิกา สทฺธาทีนํ วา
อนุปการิกา กสิณาทิภาวนา นาม
นตฺถิ.

ที่มีอารมณ์เล็กน้อย ชื่อว่าเหมาะแก่คน
วิตกจริต เพราะความที่อารมณ์กว้างใหญ่
เป็นปัจจัยแก่ความแล่นไปของวิตก. ก็ข้อ
ความที่กล่าวมานี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้
เพราะเป็นข้อที่ศึกษโดยตรงนั่นเอง และเพราะ
เป็นกัมมัฏฐานที่เหมาะสมยิ่ง. แต่ชื่อว่า
กสิณภาวนาเป็นต้น ที่ไม่ข่มกิเลสมีราคา
เป็นต้น หรือที่ไม่ทำอุปการ แก้อันตรีย
มีสังขัตติยเป็นต้น ย่อมไม่มี.

สปปายเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาประเภทแห่งสปปายะ จบ.

ภาวนาเภทวณฺณนา

พรรณนาประเภทแห่งภาวนา

๑๙. สพุทฺธธาปีติ จตฺตาทีสกมฺมญฺ-
จาเนสุปี. นตฺถิ อปฺปนา พุทฺธคุณาทีนํ
ปรอมตฺถภาวโต อเนกวิธตฺตา เอกสุสาปี
คมฺภีรภาวโต จ พุทฺธานุสฺสตีอาทีสุ
ทสฺสุ กมฺมญฺจาเนสุ อปฺปนาวเสน
สมาธิสฺส ปตฺติฏฺฐาตฺมสทฺกฺกณฺเอยตฺตา.
อปฺปนาภาวํ อปฺปตฺวา สมาธิ อฺปจฺจ-
ภาเวเนว ปตฺติฏฺฐาติ. โลกุตฺตรสมาธิ
ปน ทฺถียจตฺตฺถารูปรสมาธิ จ สภาว-

๑๙. บทว่า สพุทฺธธาปี ได้แก่ แม้
ในกัมมัฏฐานทั้ง ๔๐ ประการ. อปฺปนา
ชื่อว่า ไม่มีในกัมมัฏฐาน ๑๐ มีพุทฺธา-
นุสติเป็นต้น เพราะสมาธิไม่สามารถ
ตั้งมั่นได้ด้วยอำนาจอปฺปนา เหตุพุทฺธคุณ
เป็นต้น เป็นสภาวะมีอรรถยอดย่อม
เหตุมีหลายประการ และเหตุพุทฺธคุณแม้
บทเดียว ก็เป็นสภาวะลึกซึ้ง. สมาธิที่ไม่ถึง
ความเป็นอปฺปนา ย่อมตั้งมั่นโดยความ

คุณทวิศักดิ์ ศิลาพรและครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทฺธบูชา

ธมฺเมปิ ภาวนาวิเสสวเสน อปฺปนํ ปาปฺพณาติ.

วิสุทฺธิภาวนาอนุกรมพลเน^๑ หิ โลกุตฺตรโร อปฺปนํ ปาปฺพณาติ. อารมฺมณสมตฺติกฺกมภาวนาวิเสสวเสน อารุปรุปรสมาธิ. อปฺปนาปฺปตฺตสฺสวเสว หิ จตฺตตฺตชฺชฌานสมาธิโน อารมฺมณมตฺตสมตฺติกฺกมณมตฺต^๒ โหติ.

๒๑. ปญฺจกชฺชฌานานินิ เอเตสมตฺติ ตตฺถ นียุตฺตานิตี วา ปญฺจกชฺชฌานิกานินิ.

๒๒. อสฺสภภาวนาย ปฏิกฺกูลา- รรมฺมณตฺตตา จณฺฐาไสตยา นทียา

เป็นอุปัชฌาเท่านั้น. ส่วนโลกุตตรสมาธิ และอรุปรุปรสมาธิที่ ๒ และที่ ๔ ย่อม ถึงอัปปนาได้ ด้วยอำนาจภาวนาพิเศษ แม้ในสภาวะธรรม.

ความจริง โลกุตตรสมาธิ ย่อมถึงอัปปนา ได้ด้วยกำลังตามลำดับแห่งวิสุทฺธิภาวนา. อรุปรุปรสมาธิ ย่อมถึงอัปปนาได้ด้วย อำนาจภาวนาที่ก้าวล่วงอารมณ์. ความจริง เพียงการก้าวล่วงได้เพียงอารมณ์ย่อมมี แก่จตุตถฌานสมาธิเฉพาะที่ถึงอัปปนา แล้ว.

๒๑. ฌาน ๕ มีอยู่แก่กสิณ ๑๐ และอานาปานสติเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ กสิณ ๑๐ และอานาปานสติเหล่านี้ จึงชื่อว่า ปญฺจกฌานิกะ อีกอย่างหนึ่ง กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ ประกอบใน ฌาน ๕ เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ จึงชื่อว่าปญฺจกฌานิกะ.

๒๒. เพราะอัสสภภาวนา มีสิ่งปฏิกูล เป็นอารมณ์ จิตจึงเป็นไปในอัสสภกัมมัฏฐาน

^๑ สี่...อนุกรมวเสน.
^๒ สี่. อารมฺมณมตฺตสมตฺติกฺกมณมตฺต.

คุณวิศักดิ์ ศิลพรและครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อริตตพเลน นาวา วีย วิตกุกพเลเนา
ตตต-จิตตํ ปวตตตีติ อสุภกมฺภูจฺจาเน
อวิตกุกชฺฌานาสมฺภวโต **ปจฺมชฺฌานิกาทิ**
วุตฺตํ.

นั้นได้ด้วยกำลังวิตกเท่านั้น เปรียบเสมือน
เรือที่แล่นไปในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวได้
ด้วยกำลังถ่อ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่าน
อาจารย์จึงกล่าวคำว่า อสุภะ ๑๐ และ
กายคตาสติ ชื่อว่า มีเพียงปฐมฌาน
เพราะปฐมฌาน ไม่มีวิตก ไม่เกิดมีใน
อสุภกัมมัฏฐาน.

๒๓. เมตตากรุณามุทิตานํ โทมนสุส-
สหนคตพฺยาปาทวิหีสานภิริตินํ ปหาย-
กตฺตา โทมนสุสปฏิปกฺเขน โสมนสุเสเนา
สหนคตฺตา ยุตฺตาติ **เมตฺตาทโย ตโย**
จตุกฺกชฺฌานิกาทิ วุตฺตา.

๒๓. ความที่เมตตา กรุณา และ
มุทิตา ที่สหระคตด้วยโสมนัส อันชื่อว่า
เป็นเข้าศึกต่อโทมนัสนั่นเองเพราะเป็น
ธรรมชาติละพยาบาท วิหิงสา และอนภิริติ
ที่สหระคตด้วยโทมนัสควรแล้ว เพราะเหตุ
นั้น พรหมวิหารธรรมทั้ง ๓ ประการ
มีเมตตาเป็นต้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว
ว่า มีได้ถึงฌาน ๔.

๒๔. สพฺเพ สตฺตา สุจิตฺตา โหนฺตุ
ทฺกฺขา มุจฺจนฺตุ ลหฺรฺสุขสมฺปตฺติโต
มา วิคฺจฺจนฺตฺติ เมตฺตาทิสปฺปวตฺตํ
พฺยาปารตฺตยํ ปหาย กมฺมสุสฺสกาทสฺสเนน
สฺตฺเตสุ มชฺฌตฺตการปฺปวตฺตภาวนาย
นิพฺพตฺตาย ตตฺตรมชฺฌตฺตฺเพกฺขาย
พลวตฺตรตฺตา อุเพกฺขาพรหมวิหารสุส-
สุขสหนคตาสมฺภวโต **อุเพกฺขา ปญฺจ-**

๒๔. อุเบกขาท่านอาจารย์กล่าวว่า
มีเฉพาะฌานที่ ๕ เพราะอุเบกขาพรหม-
วิหาร ไม่มีการสหระคตด้วยโสมนัสเวทนา
เหตุมีกำลังกว่าตตรมัชฌัตตฺเพกฺขา ที่
บังเกิดด้วยภาวนา อันละความพยายาม
๓ อย่าง ที่เป็นไปด้วยอำนาจเมตตา
เป็นต้นว่า ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็น
ผู้ถึงความสุข จงพ้นจากทุกข์ จงอย่า

คุณวรวิทย์ ศิลพร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มชฎมานิกาติ วุตตวา.

แคล้วคลาดจากสุขสมบัติที่ได้แล้ว ดังนี้
แล้วเป็นไปโดยอาการวางตนเป็นกลางใน
สัตว์ทั้งหลาย โดยเห็นความที่สัตว์เป็นผู้
มีกรรมเป็นของตน.

ภาวนาภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาประเภทแห่งภาวนา จบ.

โคจรเภทวณฺณนา

๒๖. ยถารหฺนฺติ ตํตถารมฺมณานูรูปโต. กสฺสจฺจ อารมฺมณสฺส อปริพฺพยตฺตตตาย ปริยาเยนาติ วุตฺตํ.

๒๗. กสิณาสฺสโกฏฺฐาสาณานาปานสฺสตีเสวว หิ ปริพฺพยตฺตนิมิตฺตสมฺภโวติ.

๒๘. ปจฺวิมฺนฺทลาทิสฺสู นิมิตฺตํ อุกฺคณฺหนตฺตสฺสชาติ อาทิมฺหิ ตาว จตฺตปาริสฺสฺสทิสฺสึ วิโสเธตฺวา ทสฺวิธํ ปลิโพธํ อฺปฺจฺฉินฺหิตฺตวา ปิยฺครุภาว-

พรรณนาประเภทแห่งโคจร

๒๖. บทว่า ยถารหฺ (ตามควร) ได้แก่ โดยเหมาะแก่อารมณ์นั้น ๆ ท่านอาจารย์กล่าวว่าย่อมได้โดยปริยาย เพราะอารมณ์บางอย่างไม่แจ่มแจ้งพอ.

๒๗. ความจริงนิमित ที่แจ่มแจ้งพอ ย่อมเกิดมีเฉพาะในกสิณ อสุภกายคตาสติ และอานาปานสติเท่านั้นแล.

บริกรรมนิมิต

ข้อว่า ปจฺวิมฺนฺทลาทิสฺสู นิมิตฺตํ อุกฺคณฺหนตฺตสฺส (เมื่อกำหนดนิมิตที่ปฐวิมณฑลเป็นต้น) ความว่า ในเบื้องต้นเมื่อพระโยคาวจร ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร

คุณวรวิทย์ ศิลภาพร

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ข้าพเจ้า ก็จักไม่ทำภาวนาวิธีนั้นให้
พิสดาร.

อุคคหนิมิต

๒๙. ยทา ๗เปฯ สมุคฺคหิตฺตนิ
เอวํ ปวตฺตทานุพุพฺพภาวนาวเสน ยทา
ตํ ปริกฺกมุมนิมิตฺตํ จิตฺเตน สมุมา
อุคฺคหิตํ โหติ. **มโนทวารสุส**
อาปาถมาคตฺตนิ จกฺขุํ นิมนฺนิเลตฺตวา
วา อญฺญตฺถ คนฺตฺตวา วา
มนสิการโณตฺตสุส กสิณมณฺฑลสทิสเมว
หุตฺตวา มโนทวาริกขวนานํ อาปาถมาคตํ
โหติ.

๒๙. ข้อว่า ยทา ๗เปฯ สมุคฺคหิตํ
(ก็ใน กาลใด นิमितนั้นเป็นนิमितอันจะยก
ขึ้นแล้ว) ความว่า ในกาลใด ปริกกรรมนิमित
นั้นเป็นอันจิตกำหนดได้ดีแล้วด้วยอำนาจ
ภาวนาตามลำดับ ที่เป็นไปแล้วอย่างนั้น.
ข้อว่า **มโนทวารสุส อาปาถมาคตํ** (มา
ปรากฏในคลองแห่งมโนทวาร) ความว่า
เมื่อพระโยคาวจรหลับตา หรือไปในที่อื่น
มนสิการอยู่ นิमितนั้นเป็นเช่นดวงกสิณ
นั่นเอง ย่อมมาปรากฏแก่ชวณจิตที่เกิด
ทางมโนทวาร.

สมาธิยตีติ วิเสสโต จิตฺเตกคฺคตฺตปตฺตติยา
สมาหิตา โหติ.

บทว่า **สมาธิยตี** (ย่อมตั้งมั่น) ความว่า
ภาวนานั้นย่อมตั้งมั่น โดยบรรลุถึงความ
ที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่โดยพิเศษ.

ปฏิกากนิมิต

๓๐. จิตฺตสฺมาธานวเสน ปุคฺคโลปิ
สมาหิตเวยวาติ วุตฺตํ ตถาสมาหิตสุสชาติ.
ตปฺปฏิกากนฺตนิ อุคฺคหนิมิตฺตสทิสํ.

๓๐. ว่าด้วยอำนาจจิตตั้งมั่น แม้
บุคคลก็ย่อมเป็นผู้ตั้งมั่นเหมือนกันเพราะ
เหตุานั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ผู้มี**

คุณวรวิทย์ ศิลภาพร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตโตเยว हि ปฏิภาคนิมิต्तุนติ วุจจติ.
 ตมฺปน อุกคหนิมิตตโต อติปริสุทฺธํ
 โหติ. **วตฺตถมฺมวิมุจฺจิตฺตุนติ** ปรมตฺถ-
 ธรรมโต วิมุตฺตํ วตฺตถมฺมโต वा
 กสิณมณฺฑลคตฺตกสิณโต วินิมุตฺตํ
 ภาวนาย นิพฺพตฺตตฺตา. **ภาวนามยํ.**
สมปฺปิตฺตุนติ สฺกุสฺสํ อปฺปิต्तํ.

จิตตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น. บทว่า **ตปฺปฏิภาคํ**
 (ปรากฏเหมือนกสิณเต็ม) ได้แก่เหมือนกันกับ
 อุกคหนิมิต. ความจริงเพราะเหตุที่เหมือน
 กันกับอุคคหนิมิตนั้นนั่นเอง อารมณฺ์นั้น
 บัณฑิตจึงเรียกว่า ปฏิภาคนิมิต. แต่
 ปฏิภาคนิมิตนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์
 ยิ่งกว่าอุคคหนิมิต. บทว่า **วตฺตถมฺมวิมุจฺจิตฺ**
 (พ้นจากวัตรธรรม) ความว่า อารมณฺ์นั้น
 พ้นแล้วจากปรมาตธรรม หรือพ้นแล้ว
 จากวัตรธรรม คือจากกสิณที่อยู่ในดวง
 กสิณ ชื่อว่า สำเร็จแต่ภาวนา เพราะบังเกิด
 ด้วยภาวนา. บทว่า **สมปฺปิต्तํ** (แนบแน่น)
 ได้แก่ แนบแน่นสนิท.

อุچارสมภา

๓๑. ตโต ปฏฺชายาตี ปฏิภาค-
 นิमितฺตฺตปฺปิตฺติโต ปฏฺชาเย.

๓๑. ข้อว่า ตโต ปฏฺชาเย (จำเดิม
 แต่กาลนั้นไป) ได้แก่ ตั้งแต่ปฏิภาคนิมิต
 เกิดขึ้น.

ฉานวลี

๓๓. ปญฺจสฺส ฉานนฺจฺเจสฺส เอเกกา-
 รมฺมณฺเ อปฺปนฺนาวชฺชชานนฺตฺตํ จตฺ-
 ปญฺจชวณฺกตีปยภวฺจโต ปรี อคฺคฺนฺตฺวา

๓๓. ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้
 สามารถในการน้อมนึกถึงองค์ฉานกลับ
 ไปกลับมา ไม่เลยไปจากชวณจิต ๔ ดวง

คุณเสน่ห ปานจันทร
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อปราปรี ฌานงคาวชชนสมตถตา อวชชนวสีดา นาม. สมาปชชิตุกามตานุตริ กติปยภวงคโต ปรี อคนตุวา อุปนุนาวชชนานนตริ สมาปชชิตุสมตถตา สมาปชชนวสีดา นาม.

หรือ ๕ ดวง และภวังคจิต ๒ ดวง หรือ ๓ ดวง ในลำดับต่อจากอวชชนจิตที่เกิดขึ้นในอารมณ์แต่ละอย่าง ในบรรดาองค์ฌานทั้ง ๕ ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการนี้. ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถจะเข้าฌานได้ ในลำดับต่อจากอวชชนจิตที่เกิดขึ้นแล้วไม่เลยไปจากภวังคจิต ๒-๓ ดวง ในลำดับต่อจากความเป็นผู้ประสงค์จะเข้าฌาน ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการเข้าฌาน.

เสตุ วีย สีมสไตย นทียา โหสมภวงคเวคิ อุปัจฉินทิตวา ยถาปริจฉินนกาลิ ฌานัน จเปตุ สมตถตา ภวงคปาตโต รกขณโยคยตา อธิญ्ञานวสีดา นาม. ยถาปริจฉินนกาลิ อนติกกमितวา ฌานโต วุญ्ञานสมตถตา วุญ्ञานวสีดา นาม.

ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถ จะตัดกำลังแห่งภวังคจิตแล้วหยุดฌานไว้ได้ตามเวลาที่กำหนด ดุจเชื่อมกันกระแสน้ำในแม่น้ำ ซึ่งมีกระแสน้ำเชี่ยว ฉะนั้น ความเป็นผู้พากเพียรรักษาขวนจิต จากการตกเป็นภวังคจิต ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการอธิษฐาน. ความที่พระโยคาวจร เป็นผู้สามารถออกจากฌาน ไม่เลยเวลาตามที่กำหนดไว้ ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการออก.

อถวา ยถาปริจฉินนกาลโต อุทฐิคนตุ อทตุวา จปนสมตถตา อธิญ्ञ-

อีกอย่างหนึ่ง ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถหยุดฌานไว้ ไม่ให้เลยไปจาก

คุณเสนห์ ปานจันทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ชยาวลิตา นาม. ปริจฺฉินฺนกาลโต^๑
 อนุโต อวฺกุจฺหิตฺวา ยถากาลวเสน
 ภูจฺจานสมตฺถตา ภูจฺจานวลิตา นามาติ
 อลฺมตีปฺปญฺเจน.

ปัจจุเวกฺขนวลิตา ปน อวชฺชชน-
 วลิตายเอว สิหฺธา. อวชฺชนานนฺตรํ
 ชวฺวาเนว हि ปฺจฺจุเวกฺขนชวฺวานิ นาม.

วิตกฺกาทีโฬาริกงฺคํ ปหานายาติ
 ทฺุติยชฺฌมานาทีหิ วิตกฺกาทีโฬาริกงฺคานํ
 ฌมานกฺุณ อนุปฺปาทาย. ปทหนฺโตติ^๒
 ปริกมฺมํ กโรนฺโต.^๓ ตสฺส ปน อุปจาร-

เวลาตามที่กำหนดไว้ ชื่อว่า ความเป็น
 ผู้ชำนาญในการอธิษฐาน. ความที่
 พระโยคาวจร เป็นผู้สามารถออกจาก
 ฌานได้ ด้วยอำนาจเวลาตามที่กำหนดไว้
 ไม่ออกจากภายในเวลาตามที่กำหนดไว้
 ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการออก
 เพราะเหตุนั้น พอที่ไม่ต้องให้พิสดาร
 มากนัก.

ส่วนความเป็นผู้ชำนาญ ในการ
 พิจารณา สำเร็จแล้วด้วยความเป็น
 ผู้ชำนาญในการนั้นนั่นเอง. ความ
 จริง เพราะชวนจิตทั้งหลาย ในลำดับ
 ต่อจากอาวัชชนจิตนั้นแหละ ชื่อว่า
 จิตเป็นเครื่องพิจารณา.

ชื่อว่า วิตกฺกาทีโฬาริกงฺคํ ปหานาย
 (เพื่อละเสียซึ่งองค์ที่หยาบ มีวิตกเป็นต้น)
 ได้แก่เพื่อละองค์ฌานที่หยาบกว่าทฺุติยฌาน
 เป็นต้น มีวิตกเป็นอาทิ ไม่เกิดขึ้นในขณะที่

^๑ ส. ม. ยถาปริจฺฉินฺนกาลโต.

^๒ วิตกฺกาทีโฬาริกงฺคํ ปหานายาติปิ ทิสฺสติ.

^๓ ส. ม. ปทหนฺโตติ.

คุณเสนห์ ปานจันทร์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ภาวณา วิตกกาทีสุ นิกนฺตวิภวมนโต
ปฏฺจายาติ ทฏฺจพฺพ. ยถารหนฺติ
ตตฺตฺมานิกกสิณฺนาทอิอารมฺมณานูรูปิ.

๓๖. อากาสกสิณฺสสุ อุกฺขมาฏฺตม-
สกุณฺณยุยตฺตวา วุตฺตํ อากาสวชฺชิตฺเตสุติ.
กสิณฺนฺติ กสิณฺปฏฺิภาคนิมิตฺตํ.

อุคฺขมาฏฺตวาติ อมฺนสิการวเสน อุทฺธิรฺตฺวา.
อนฺนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตฺตฺสฺสาติ
อนฺนฺตํ อากาสํ อนฺนฺตํ อากาสนฺติ
อากาสํ อารพฺภ ปริกมฺมํ กโรนฺตฺตฺสฺ
น ปน เกวลํ อนฺนฺตํ อนฺนฺตฺนฺติ.

แห่งฌาน. บทว่า ปทหนฺโต (ทำกรรม
เพียร) ได้แก่ ทำบริกรรมอยู่. บัณฺทิต
พึงเห็นความหมายว่า ก็อุปัชฌาภาวณา
แห่งพระโยคาวจรนั้น ชื่อว่า สำเร็จแล้ว
จำเดิมแต่การขมความตั้งใจในวิตกเป็นต้น.
บทว่า ยถารหํ (ตามควร) ได้แก่ เหมาะ
แก่อารมณ์มีกสิณเป็นต้น ที่ประกอบ
ในฌานนั้น ๆ.

๓๖. เพราะพระโยคาวจร ไม่สามารถ
จะเพิกอากาศกสิณได้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว
คำว่า อากาสวชฺชิตฺเตสุ (ในบรรดากสิณ ๙
เว้นอากาศกสิณ) บทว่า กสิณํ (กสิณ)
ได้แก่ ปฏิภาคนิมิตแห่งกสิณ.

บทว่า อุคฺขมาฏฺตวา (เพิก) ได้แก่ ยกขึ้น
ด้วยอำนาจไม่ใส่ใจถึง. ชื่อว่า อนฺนฺตวเสน
ปริกมฺมํ กโรนฺตฺตฺสฺสาติ (ทำบริกรรมด้วย
อำนาจไม่มีที่สุด) ความว่า เมื่อพระโยคาวจร
กระทำบริกรรมปรารภถึงอากาศ ว่า
อากาศไม่มีที่สุด อากาศไม่มีที่สุดดังนี้
แต่จะทำบริกรรมว่าไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด
ดังนี้ อย่างเดียวหามิได้.

คุณเสน্থ์ ปานจันทร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอวํ วิญญานญายตเนปิ. อนนุตุนติ
อวตฺวาปิ อากาโส อากาโส วิญญานํ
วิญญานนฺติ มนสิ กาคํ ฏฏฐิตี
อาจารย์ยา.

แม้ในวิญญานญายตเนมาน ก็มีนัย
อย่างนี้. ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่
การที่พระโยคาวจรแม้ไม่กล่าวว่า ไม่มี
ที่สุด ดังนี้แล้วกระทำในใจว่า อากาศ
อากาศ วิญญาน วิญญาน ดังนี้ก็ควร.

๓๙. สนฺตเมตํ ปณฺีตเมตุนติ
ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺสชาติ อภาวมตฺตา-
รมมณตฺยา เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺีตุนติ
ภาเวนฺตสฺส.

๓๙. ข้อว่า สนฺตเมตํ ปณฺีตเมตุนติ
ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส (เมื่อกระทำบริกรรม
ว่า นี้สงบ นี้ประณีต) ความว่า เมื่อ
พระโยคาวจร เจริญบริกรรมอยู่ว่
อรุปรมาณที่ ๓ นี้ สงบ อรุปรมาณที่ ๓ นี้
ประณีต ดังนี้ เพราะอรุปรมาณที่ ๓ มี
เพียงความไม่มีอารมณ์.

๔๐. อวเสเสสฺ จาติ กสิณาทิ-
ตีสฺปฺนาวทกมฺมฏฺจานโต อวเสเสสฺ
พฺพทฺธานุสฺสติอาทิสฺ อฏฺจสฺส สญฺญา-
วตฺตถาเนสฺ จาติ ทสฺส กมฺมฏฺจาเนสฺ.

๔๐. บทว่า อวเสเสสฺ จ ความว่
ในบรรดากัมมัฏฐาน ๑๐ คือ กัมมัฏฐาน
๘ มีพฺพทฺธานุสฺสติเป็นต้นในอาหาเรปฏิกูล-
สฺสญฺญา ๑ จตฺธาตฺววัตถาน ๑ ที่เหลือ
จากกัมมัฏฐาน อันนำมาซึ่งอัปฺนฯ ๓๐
มีกสิณเป็นต้น.

ปริกมฺมํ กตฺวาติ โส ภควา อิติปิ
อรหํ อิติปิ สมฺมาสมฺพฺพุโรติอาทินา
วตฺตฺตวิชานเนน ปริกมฺมํ กตฺวา. สาทฺ-
กมฺมคฺคหิตฺเตติ พฺพทฺธาทิกุณฺเณ นิมนฺนโปถ-

ข้อว่า ปริกมฺมํ กตฺวา ความว่ ทำ
บริกรรม โดยวิธีดังกล่าวแล้ว เป็นต้น
ว่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็น
พระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนั้น เป็นผู้

คุณเสนห์ ปานจันทร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปพฺพการจิตตตาวเสน สุกฺขํ อุกฺคหิตะ.
 ปริกมฺมณฺจ สมานิชฺฐิตี ปริกมฺมภาวนา
 สมานิตา. นิปฺปชฺชติ. อฺปจโร ๑
 อฺปฺปชฺชติ นีวรณาทีนึ วิกฺขมฺเภนฺโต
 อฺปจารสมานิ ๑ อฺปฺปชฺชติ.

ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้เพราะเหตุนี้. ชื่อว่า
 สาธุกมฺมคฺคหิตะ ความว่า เมื่อพระ
 โยคาวจรกำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ด้วย
 อำนาจความเป็นผู้มีจิตโน้มไป โน้มไป
 และโอนไปในพุทธคุณเป็นต้น. ชื่อว่า
 ปริกมฺมณฺจ สมานิชฺฐิตี ความว่า
 บริกรรมภาวนาตั้งมั่นดีแล้ว ย่อมสำเร็จ.
 ชื่อว่า อฺปจโร ๑ อฺปฺปชฺชติ ความว่า
 และอฺปจารสมานิชฺฐิตี ย่อมเกิดขึ้น ช่มนิวรรณ์
 เป็นต้นได้.

๑ ตตาพีสกมฺมฏฺจานนโย.

นัยแห่งกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ จบ.

อภิญา

๔๑. อภิญาวเสน ปวตฺตมานนฺติ
 อภิ วิเสสโต ชานนตฺเถน อภิญา-
 สงฺฆาตอิทธิวิธาทีปญฺจโลกิยาภิญาวเสน
 ปวตฺตมานัน. อภิญาปาทก ๖เปฯ
 วุฏฺฐนิตฺวาติ กสิณานฺโลมาทีหิ^๑ จฺทุ-

๔๑. ชื่อว่า อภิญาวเสน ปวตฺต-
 มานัน (ที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งอภิญา)
 ความว่าเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจโลกิยาภิญา
 ๕ ประการ มีอิทธิวิธญาณ ที่เรียกว่า
 อภิญาเป็นต้น โดยอรรถว่า เป็นเครื่อง

^๑ กสิณานโลมตาทีหิตีปิ ทิสฺสตี.

ทสากาเรหิ จิตตํ ปริหเมตฺวา อภินิหารกฺขมํ
กตฺวา อฺเปกฺเขกคฺคตาโยคโต อนฺรูปตฺตา
จ รุปาวจรปญฺจมชฺฌานเมว อภินฺถวานํ
ปาทกมธฺกฺษานญฺจํ ปสฺวาทิกสิณารมฺมณํ
ปญฺจมชฺฌานํ ตํ สฺมาปชฺชิตฺวา ตโต
วฺกุสฺยา.

รู้ยิ่ง คือโดยพิเศษ. ข้อว่า อภินฺถวาปาทก
ฯเปฯ วฺกุสฺยิตฺวา ความว่า เมื่อพระ
โยคาวจร ผีกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง
มีกสิณานุโลมเป็นต้น ทำให้ควรแก่
อภินิหาร เข้ารูปาวจรปญฺจมชฺฌานนั้นแล
เพราะประกอบด้วยอุเบกขาและเอกคฺคตา
และเพราะเหมาะสมคือ ซึ่งฌานที่ ๕ นั้น
อันมีปฐมกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์ซึ่งเป็น
บาท คือเป็นที่ตั้งมั่นแห่งอภินฺถวา แล้ว
ออกจากฌานที่ ๕ นั้น.

อธิญฺเจยฺยาทิกมวชฺชิตฺวาติ อิทฺธิวิธ-
ญาณสฺส ปริกมฺมกาเล อธิญฺจาทพฺพิ
วิกุพฺพนียํ สตาทิกํ รุปาทิกํ^๑ ทิพฺพ-
โสตสฺส ปริกมฺมกาเล ญฺลสฺซุขฺเมทํ สทฺทํ
เจโตปฺริยญาณสฺส ปริกมฺมกาเล ปฺรสุส
หทยคตฺวณฺณทสฺสเนน สฺราคาทิกาทํ
จิตตํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส
ปริกมฺมสมเย ปฺริมภเว^๒ จฺตฺติจฺตฺตาทิกาทํ
ปุพฺเพนิวาสกฺขณฺธํ ทิพฺพจกฺขุสฺส
ปริกมฺมสมเย โอบาสผริตฺกฺษานคตฺํ รุปี
วา อวชฺชิตฺวา.

ข้อว่า อธิญฺเจยฺยาทิกมวชฺชิตฺวา ความว่า
น้อมนึกถึงรูปเป็นต้น ซึ่งมีจำนวนตั้งร้อย
เป็นอาทิ ที่ตนพึงอธิษฐาน คือพึงกระทำ
ให้พิเศษ ในคราวบริกรรม อิทฺธิวิธญาณ
น้อมนึกถึงเสียงซึ่งแยกเป็นเสียงดังและ
เสียงค่อย ในคราวบริกรรมทิพโสตญาณ
น้อมนึกถึงจิต แยกเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น
ของผู้อื่น ด้วยการเห็นรูปซึ่งอยู่ในหทัย
ในคราวบริกรรมเจโตปฺริยญาณ น้อมนึก
ถึงชั้นที่ตนเคยอยู่อาศัยในกาลก่อน
แยกเป็นจฺตฺติจฺตฺเป็นต้น ในภวก่อนใน
คราวบริกรรมปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณ

^๑ โภมารรูปาทิกนฺตปิ ทิสฺสติ. ^๒ ส. ม. ปฺริมภเวสฺ.

คุณเสนห์ ปานจันทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

หรือน้อมนี้ถึงรูป ที่อยู่ในที่แสงสว่าง
แผ่ไปถึงในคราวบริกรรมทิพยจักขุญาณ.

ปริกมฺมี กโรนฺตฺสฺสชาติ สติ โหมิ
^๑ สติ โหมีติอาทินา ปริกมฺมี กโรนฺตฺสฺส.
รูปาทิสฺสูติ ปริกมฺมวิสยภูเตสฺสุ รูป-
ปาทกขุฌมานสทฺทปรจิตตบุพฺเพนิฏฺฐจก-
ขณฺธาทีเภาเตสฺสุ อารมฺมเณสฺสุ.

เอตฺถ หิ อิทธิวิธญาณสฺส ตาว
ปาทกขุฌมานํ กาโย รูปาทิอิฏฺฐาเน
รูปาทินิ จาติ ฉ อาลมฺพนาณิ. ตตฺถ
ปาทกขุฌมานํ อตีตเมว กาโย ปจฺจุ-
ปนฺโน อิตฺริ ปจฺจุปนฺนมนาคตฺ ฺวา.
ทิพฺพโสตฺสฺส ปน สทฺโทเยว. โส จ
ไซ ปจฺจุปนฺโน.

ชื่อว่า **ปริกมฺมี** กโรนฺตฺสฺส ความว่า
เมื่อทำบริกรรมอยู่ โดยนัยเป็นต้นว่า เรา
จึงเป็นร้อยคน เราจึงเป็นร้อยคน ดังนี้
เป็นต้น. บทว่า **รูปาทิสฺสู** ได้แก่ ในอารมณ์
ทั้งหลาย แยกเป็นรูปฌานที่เป็นบาท
เสียดจิต ของผู้อื่น และชั้นที่ตนเคยอยู่
อาศัยในกาลก่อนเป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์
แห่งบริกรรม.

ความจริง ในบรรดาอารมณ์มีรูปเป็นต้น
เหล่านี้ อันดับแรก อิทธิวิญญาณ มี
อารมณ์ ๖ ประการ คือฌานที่เป็นบาท
๑ กาย ๑ อารมณ์ ๑ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น
ในที่เป็นที่อิฐฐานรูปารมณฺ์เป็นอาทิ.
ในบรรดาอารมณ์ ๖ นั้น ฌานที่เป็นบาท
เป็นอดีตอย่างเดียว กายเป็นปัจจุบัน
อารมณ์ ๔ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น นอกนี้
เป็นปัจจุบันก็มี เป็นอนาคตก็มี. ส่วน
ทิพฺพโสตฺสฺสมีเสียดอย่างเดียว เป็น
อารมณ์. ก็เสียดนั้นแล เป็นปัจจุบัน.

^๑ ส. ม. สหสฺส.

ปรจิตตวิชานนาย ปน อตีเต สุตต-
ทิวเสสุ อนาคต สุตตทิวเสสุ ๑
ปวัตต์ ปริตตาทิสฺส ยงฺกิญฺจึ ติกาลิกั
จิตตเมว อารมฺมณั โหตีติ มหาอุช-
กถาจริยา.

สงฺกถา ปน จตฺตาริ ฆนฺธาติปิ
วทฺหติ. กถั ปนฺสสุ^๑ ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตลา-
ลมฺพนตา นนุ อวชฺชนนาย คหิตเมว
สุตตทิวเส^๒ อิทฺธิจิตฺตสฺส อารมฺมณั โหติ
อวชฺชนนาย^(๓) ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตาลมฺพณั
กตฺวา นิรุชฺฌมานาย ตัสมกกาลเมว
ปรสฺส จิตฺตมฺปิ นิรุชฺฌตีติ อวชฺชน-
ชวณานั กาลวเสน เอการมฺมณตา น
สียา มคฺคผลวீธิโต อญฺญตฺต ๑
ชวณาวชฺชนานั กถญฺจึ^๔ นานารมฺมณตา
น อธิปฺเปตาติ. อุชฺกถายนฺตาว
สนฺตติอทุธานปจฺจุปฺปนฺนาลมฺพนตา
โยชิตา.

อาจารย์ ผู้แต่งมหาอรรถกถาทั้งหลาย
กล่าวว่า แต่ปรจิตตวิชาญาณ ย่อมมี
เฉพาะจิตที่เป็นไปใน ๓ กาล ดวงใด
ดวงหนึ่ง บรรดากามาวจรจิตเป็นต้น
ที่เป็นไปในอดีต ๗ วัน และในอนาคต
๗ วัน เป็นอารมณ์.

ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ผู้รจนา
สังคหะ กล่าวว่าปรจิตตวิชาญาณนั้น
มีขั้น ๔ เป็นอารมณ์ ดังนี้ก็มี. ถามว่า
ก็ปรจิตตวิชาญาณนั้น จะพึงมีจิตปัจจุบัน
เป็นอารมณ์ได้อย่างไร จิตที่อาวัชชนจิต
รับมาแล้วนั้นแหละ ย่อมเป็นอารมณ์ของ
จิตที่ประกอบด้วยฤทธิ์ได้ ๗ วัน ก็เมื่อ
อาวัชชนจิตทำจิตปัจจุบันให้เป็นอารมณ์
แล้วดับลง แม้จิตของผู้อื่นก็ดับลงมีเวลา
เท่ากับอาวัชชนจิตนั้นนั่นเอง มิใช่หรือ
เพราะเหตุนั้น อาวัชชนจิตกับชวณจิตไม่
พึงมีอารมณ์อย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจ
กาล ก็ไฉนเล่า พระผู้มีพระภาคจะไม่ทรง

^๑ ปนฺสสุ อิติปิ ทิสฺสติ.

^๒ สหฺพตฺต ไปตฺตเกสุ เภญฺยเยน สุตตทิวเสติ น
ทิสฺสติ.

^๓ ไปตฺตเกสุ จสฺสโท ทิสฺสติ. ^๔ ส. ม. กถญฺจ.

อานนุททจริย ปน ภณติ ปาทกชฺ-
 ฌมานโต วุฏฺฐาย ปจฺจุปปนฺนาทิวภาคํ
 อกตฺวา เกวลํ อิมสฺส จิตฺตํ
 ชานามิจฺเจว ปริกมฺมํ กตฺวา ปุณฺปิ
 ปาทกชฺฌมานํ สฺมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย
 อวิเสเสเนว จิตฺตํ อวชฺเชตฺวา ติณฺณํ
 จตฺตุนฺนํ วา ปริกมฺมานมฺนฺนตฺรํ เจโต-
 ปริยณาเนน ปฺรสุส จิตฺตํ ปฏิวิชฺฌตฺติ
 รูปี วีย ทิพฺพจกฺขุณา ปจฺจกา
 กามาวจรจิตฺเตน สฺราคาทิวตฺตทานํ
 กโรติ นีลาทิวตฺตทานํ วีย ตานิ ๑
 สทฺพฺพานิ อภิสมฺมุติจิตฺตตาลมฺพฺพนาเนว
 อนินฺนุเจว จานเ ๑ นานาลมฺพฺพนาทโธ
 นตฺถิ อภินฺนุการปฺปวตฺตติโตติ.

ประสงค์ชวนจิตกับอาวัชชนจิต ใน
 วิธีอื่นจากวิธีแห่งมรรคจิต และผลจิตว่า
 มีอารมณ์ต่างกันเล่า. ตอบว่า อันดับแรก
 ในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์ประกอบ
 ความว่าปรจิตตวิชาญาณนั้นมีจิตปัจจุบัน
 โดยสันตติและอัชธานะเป็นอารมณ์.

ส่วนท่านพระอานันทาจารย์ กล่าวว่า
 ท่านผู้บำเพ็ญเพียรออกจากฌานที่เป็น
 บาทแล้ว ไม่ทำการจำแนกจิตปัจจุบัน
 เป็นต้น ทำบริกรรมล้วน ๆ ว่าเราจะรู้จิต
 ของผู้นี้ ดังนี้เท่านั้น เข้าฌานที่เป็นบาท
 ซ้ำอีก ออกจากฌานที่เป็นบาทนั้นแล้ว
 คำนึงถึงจิตโดยไม่แปลกกันเลย ย่อมรู้
 แจ่มจิตของผู้อื่นได้ด้วยเจโตปริยญาณ ใน
 ลำดับบริกรรม ๓ หรือ ๔ ครั้ง คล้ายกับ
 ผู้ที่เห็นรูปได้ด้วยทิพยจักขุ ฉะนั้นภายหลัง
 จึงทำการกำหนดถึงจิตที่มีรากจะเป็นต้น
 ได้ด้วยกามาวจรจิต คล้ายกับผู้ทำการ
 กำหนดรู้ถึงสี่เขียวเป็นต้น ได้ฉะนั้น ก็จิต
 ทั้งหลาย มีบริกรรมจิต เป็นต้นเหล่านั้น
 ทั้งหมด มีจิตที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็น
 อารมณ์เท่านั้น อนึ่ง ในที่ไม่ประสงค์
 นั้นแหละ ย่อมไม่มีความผิด คือความที่

คุณเสนต์ ปานจันทร์

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสตีภาณสุส ปุพฺพเพ
นิวฺภูจฺกขณฺธา ขนฺธบุปฺพิพฺพุทานิ ๑
นามโคตฺตทานิ ๑ นิพฺพานญฺจ อารมฺมณฺ
โหติ ทิพฺพจกฺขุสุส ปน รูปเมว
ปจฺจุปฺปนฺนุนฺติ. อยมเตสํ อารมฺมณ-
วิภาโค. **ยถารหฺมปุเปตฺติ** ตตฺตํปริกฺขมา-
นุรูปโต อปุเปตฺติ.

๔๒. อิทานิ อารมฺมณานํ ภาเทเนว
อภิณฺเณานํ ภาทํ ทสฺเสตฺถ **อิทฺธิวิธาติ-**
อาทิมาน. อธิภูจฺจนาทิจิทฺธิปุปฺภาโท
เอตฺติสุสฺสาติ **อิทฺธิวิธา.** ทิพฺพานํ
โสตฺสทิสฺตาย ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสยฺตาย^๑
๑ ทิพฺพญฺจ ตํ โสตฺถญฺจจติ
ทิพฺพโสตฺ. ปเรสํ จิตฺตํ วิญฺญาเยติ
เอตฺตยาติ **ปรจิตฺตวิขานนา.** อตฺตโน
สนฺตฺตานเ วฏฺจวเสน เจว โคจรนิวาสน-
วเสน ๑ ปุพฺพเพ อตฺตีตภเวสุ ขนฺธาทินิ

ชวนจิตกับอาวัชชนจิต มีอารมณ์ต่างกัน
เพราะจิตทั้งหลาย มีบริกรรมจิตเป็นต้น
เป็นไปโดยอาการไม่ต่างกัน.

ขั้นที่ตนเคยอยู่อาศัยในกาลก่อน นาม
และโคตรที่เนื่องกับขั้น และพระนิพพาน
เป็นอารมณ์ของบุพเพนิวาसानุสติญาณ
ส่วนทิพยจักขุญาณ มีรูปซึ่งเป็นปัจจุบัน
อย่างเดียวเป็นอารมณ์แล. นี่เป็นการ
จำแนกอารมณ์ของอภิญาญจิต ๕ เหล่านี้.
ชื่อว่า **ยถารหฺมปุเปตฺติ** ได้แก่ ย่อมแน่วแน่
โดยสมควรแก่บริกรรมนั้น ๆ.

๔๒. บัดนี้ ท่านอาจารย์ หวังจะ
แสดงความต่างแห่งอภิญาญทั้งหลาย โดย
ความต่างกันแห่งอารมณ์ทั้งหลายนั้นแล
จึงกล่าวว่า **อิทฺธิวิธา** ดังนี้เป็นต้น. อภิญาญ
ชื่อว่า **อิทฺธิวิธา** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
มีประเภทแห่งฤทธิ์มีการอธิษฐานเป็นต้น.
ชื่อว่า **ทิพฺโสต** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
โสตะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็น
เช่นกับโสตะของพวกเขาเทวดาผู้เป็นทิพย์
และเพราะเป็นที่อยู่อาศัยของทิพพิหาร-

^๑ ส. ม. ...สนฺนิสฺสยฺตาย.

คุณเสนห์ ปานจันทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อนุสฺสรณํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ.

วุตฺตนเยน ทิพฺพญฺจ ตํ จกฺขุญฺจชาติ
 ทิพฺพจกฺขุ: จตุปฺปาตญาณนฺติ ปน
 ทิพฺพจกฺขุเมว วุจฺจติ. ยถากมฺโมปคณฺยาน-
 อนาคตํสญาณานิปี ทิพฺพจกฺขุเสเนว
 อิชฺฌนฺติ. น หิ เตสํ วิสฺสุ ปริกมฺมํ
 อตฺถิ. ตตฺถ อนาคตํสญาณสฺส ตาว
 อนาคตเต สตฺตทิวสโต ปรี ปวตฺตนก-
 จิตฺตเจตฺติกํ ทฺตียทิวสโต ปฏฺจาย
 ปวตฺตนกญฺจ ยงฺกิณฺจิจิ อารมฺมณํ โหติ.
 ตณฺหิ สฺวิสเย สพุพฺพญฺตญาณคฺติกนฺติ
 วุตฺตํ. ยถากมฺโมปคณฺยานสฺส ปน
 กุสลากุสลสงฺฆาตา เจตนา จตฺตาโรปี
 วา ขนฺธา อารมฺมณนฺติ ทฏฺฐพฺพ.

ธรรมด้วย. ชื่อว่า **ปรจิตตวิชาญาณ** เพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องอันพระ
 โยคาวจรผู้แจ้งจิตของผู้อื่น. การระลึกถึง
 ฌเณง ๆ ถึงขั้นเป็นต้น ในปางก่อน คือใน
 อดีตภพ ด้วยอำนาจขั้น ที่อยู่ในสันดาน
 ของตน และด้วยอำนาจขั้น อันเป็นที่
 อยู่อาศัย ด้วยอำนาจเป็นอารมณ์ ชื่อว่า
บุพเพนิวาสานุสสติ.

ชื่อว่า **ทิพยจักขุ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 จักขุนั้นด้วยชื่อว่าเป็นทิพย์ โดยนัยดังกล่าว
 แล้วด้วย. แต่เฉพาะทิพยจักขุญาณ
 ท่านเรียกว่า จตุปปาตญาณ. แม้ตา-
 กัมโมปคณฺยาน และอนาคตังสญาณ ก็
 ย่อมสำเร็จได้ด้วยอำนาจทิพยจักขุญาณ
 นั้นเอง. ความจริงญาณเหล่านั้น ไม่มี
 บริกรรมเป็นแผนกหนึ่ง. บัณฑิตพึงเห็น
 ความหมายว่า บรรดาญาณทั้ง ๒ นั้น
 อันดับแรกสำหรับ อนาคตังสญาณ มีจิต
 และเจตสิกที่เป็นไปในอนาคต ต่อจาก
 ๗ วันไป และมีจิตและเจตสิกอย่างไร
 อย่างไม่เป็นไป ตั้งแต่วันที่ ๒ เป็น
 อารมณ์. ความจริง อนาคตังสญาณนั้น
 ท่านอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่ามีคติ

คุณเสนห์ ปานจันทร์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เหมือนสัพพัญญุตญาณ ในอารมณ์
ของตน. ส่วนยถากัมโมปคญาณ มี
เจตนา (จิต) กล่าวคือ กุศลจิต และ
อกุศลจิต หรือขั้นทั้ง ๔ เป็นอารมณ์.

โคจรวเสน เกโท โคจรเกโท.

ความต่างกันด้วยอำนาจอารมณ์
ชื่อว่า โคจรเภท.

สมถกมฺมุฏฐานวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาสมถกัมมัฏฐาน จบ.

วิปัสสนากมฺมุฏฐาน

วิสุตฺติเภทวณฺณนา

๔๓. อนิจฺจาทิวเสน วิวิธากาเรน
ปสฺสตีติ วิปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนาทิกา
ภาวนาปญฺญา. ตสฺสา กมฺมุฏฐานํ
สาเยว วา กมฺมุฏฐานนฺติ วิปสฺสนา-
กมฺมุฏฐานํ. ตสฺมี. สตฺตวิเรน
วิสุตฺติสฺสคฺโขติ สมฺพนฺโร.

วิปัสสนากัมมัฏฐาน

พรรณนาประเภทแห่งวิสุทธิ

๔๓. ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิปัสสนา
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรม
โดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ
เป็นต้น ได้แก่ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุ-
ปัสสนาเป็นต้น. ฐานะเป็นที่ตั้งแห่งการ
บำเพ็ญวิปัสสนานั้น หรือฐานะเป็นที่ตั้ง
แห่งการบำเพ็ญคือวิปัสสนานั้น เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่าวิปัสสนากัมมัฏฐาน.
ในวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น. เชื่อมความว่า

คุณเสนห์ ปานจันทร์

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ฟังทราบวิสุทธิสังคหะ โดยธรรม ๗ อย่าง
ในวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น.

ลักษณะสังคหะ

๔๔. อนิจจตาเยว ลक्षणํ
ลกขิตพุพฺพํ ลกขียติ อเนนาติ วา
อนิจจลักษณํ. อุททวยปฏีปีฬนสงฺฆาต-
ทุกฺขภาโวเยว ลกขณนฺติ ทุกฺขลักษณํ.
ปรปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน จ อภาโว
อนตฺตา. ตเทว ลกขณนฺติ อนตฺตลักษณํ

๔๔. ที่ชื่อว่า อนิจจลักษณะ เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า ลักษณะคือความเป็น
สภาวะไม่เที่ยง อันพระโยคาวจรพึงกำหนด
หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่อง
อันพระโยคาวจรกำหนดธรรม. ที่ชื่อว่า
ทุกขลักษณะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
ลักษณะ คือความเป็นทุกข์ กล่าวคือ
ความบีบคั้น คือความเกิดขึ้นและความ
เสื่อมไป. ความไม่มีแห่งสภาวะที่ผู้อื่น
กำหนดแล้ว และแห่งตน ชื่อว่า ความเป็น
อนัตตา. ชื่อว่า อนัตตลักษณะ เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่าลักษณะ คือความเป็น
อนัตตานั่น.

อนุปัสสนาสังคหะ

๔๕. ติณฺณํ ลกขณานํ อนุปัสสนา
อนิจฺจานุปัสสนาทิกา.

๔๕. การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ถึง
ไตรลักษณะ ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา
เป็นต้น.

คุณเสนห์ ปานจันทร์

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิปัสสนาญาณสังคหะ

๔๖. **ชนธาทีนํ** กลาปโต **สมมุสน-**
วส ปวตฺตํ **ฌาณํ** **สมมุสนฌาณํ.**
อุปปาทภงฺคานุปัสสนาวิ สปุวตฺตํ **ฌาณํ**
อุทฺทยพฺพฌาณํ. **อุทฺทยํ** **มฺหุจฺจิตฺวา**
วเย ปวตฺตํ **ฌาณํ** **ภงฺคฌาณํ.**
สงฺขารานํ **ภยโต** **อนุปัสสนาวเสน**
ปวตฺตํ **ฌาณํ** **ภยฌาณํ.** **ทิกฺขุภยานํ**
อาทีนฺวโต **เปกฺขชนฺวเสน** ปวตฺตํ **ฌาณํ**
อาทีนฺวฌาณํ. **ทิกฺขุจาทินฺวสุ** **นิพฺพิทฺท-**
วส ปวตฺตํ **ฌาณํ** **นิพฺพิทฺทฌาณํ^๑**

๔๖. ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจ
พิจารณาธรรมมีขั้นเป็นต้น โดยความ
เป็นกลาป ชื่อว่า **สมมุสนญาณ.** ญาณที่
เป็นไปด้วยอำนาจพิจารณาเนื่อง ๆ ถึง
ความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งสังขาร
ทั้งหลาย ชื่อว่า **อุทฺทยพฺพฌาณ.** ญาณ
ที่ปล่อยวางความเกิดขึ้นแล้วเป็นไปใน
ความดับ ชื่อว่า **ภงฺคฌาณ.** ญาณที่เป็น
ไปด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ
ถึงสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของ
น่ากลัวชื่อว่า **ภยฌาณ.** ญาณที่เป็นไป
ด้วยอำนาจเพ่งถึงสังขารทั้งหลาย ที่เป็น
ของน่ากลัวซึ่งตนเห็นแล้ว โดยความเป็น
โทษ ชื่อว่า **อาทีนฺวฌาณ.** ญาณที่เป็นไป
ด้วยอำนาจเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย
ที่มีโทษซึ่งตนเห็นแล้ว ชื่อว่า **นิพฺพิทฺทาญาณ.**

นิพฺพิทฺทิตฺวา **สงฺขารเอหิ** **มฺหุจฺจิตฺกมฺยตา-**
วเสน ปวตฺตํ **ฌาณํ** **มฺหุจฺจิตฺกมฺยตา-**
ฌาณํ. **มฺหุจฺจนฺตฺส** **อุปายสมฺปฏฺฐิปาทนต์ถิ**
ปุณ **สงฺขารานํ** **ปริคฺคหฺวส** ปวตฺตํ **ฌาณํ**

ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจ ความเป็น
ผู้เบื่อหน่ายแล้ว ต้องการจะหลุดพ้นจาก
สังขารธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **มฺหุจฺจิตฺ-**
กมฺยตาญาณ. ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจ

^๑ ส.ม. นิพพิทาญาณ.

ปฏิสงฆาณานิ ปฏิสงฆาตธมฺเมสุ
 ภยนฺนุทีวริชฺชชนฺนุเสน. อชฺชฎเปกฺขิตฺวา
 ปวตฺตํ ฌาณํ **สังฆารุเปกฺขาณานิ**
 ปุริมานํ นวณฺนํ กิจฺจนิปฺลตฺตียา อุปริ
 จ สฺตตฺตตฺตีสฺสาย โพิธิปฺกฺขียธฺมฺมานํ
 อนุกุลํ ฌาณํ **อนุโลมฌาณํ**.

กำหนดสังฆารทั้งหลายซ้ำอีก เพื่อจะให้ถึง
 อุบายแห่งการหลุดพ้น ชื่อว่า **ปฏิสังฆา-**
ณฺยาน. ฌาณที่เพ่งเฉยด้วยอำนาจ เว้น
 ความกลัว และความเพลิดเพลिनในธรรม
 ที่ตนพิจารณาแล้วทั้งหลาย ได้เด็ดขาด
 เป็นไป ชื่อว่า **สังฆารุเปกฺขาณานิ**.
 ฌาณที่คล้อยตาม ความสำเร็จกิจแห่ง
 วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ข้างต้น และ
 โพิธิปฺกฺขียธฺมฺม ๓๗ ประการ สูงขึ้นไป
 ชื่อว่า **อนุโลมฌาณ**.

วิโมกขสังคหะ

๔๗. อตฺตตฺตฺสฺสฺสฺสฺสฺส ตฺตฺสฺสฺสฺส
 สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส วิโมกฺโข.
 นิจฺจนิมิตฺตาทิโน อภาวโต **อนิมิตฺโต**.
 ปณฺหิตฺสฺสฺส ตณฺหาปณฺหิตฺสฺส อภาวโต
 อปฺปณฺหิตฺโต.

๔๗. สภาวธฺมฺมที่ชื่อว่า **สฺสฺสฺสฺส**
 เพราะว่างจากตน สภาวที่ชื่อว่า **วิโมกข์**
 เพราะอรรถว่า หลุดพ้นจากสังโยชน์เป็นต้น.
 สภาวที่ชื่อว่า **อนิมิตตะ** เพราะไม่มี
 นิจฺจนิมิตเป็นต้น. สภาวที่ชื่อว่า **อปฺปณฺหิตตะ**
 เพราะไม่มีสิ่งที่สัตว์ปรารถนา คือกิเลส
 เป็นเครื่องตั้งมั่น คือตัณหา.

ศีลวิสุทฺธิ

๔๘. โย นํ ปาติ ตํ ปาตี โมกฺขเชติ
 อปายาทิหิ ทฺถุชฺเชตี ปาติโมกฺขํ. ตทฺเว

๔๘. ธรรมชาติที่ว่าปาติโมกข์ เพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า ยังผู้รักษาให้พ้นจาก

คุณเสนห์ ปานจันทร
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กายทุจจริตาทีหิ สัวรรณโต สัวโร
 สโมธานุปธานตุเถณ^๑ สีสณฺจชาติ ปาติ-
 โมกฺขสัวรสีลํ. มนฺจณฺญชานํ อินฺทริยานํ
 รุปาทีสุ สัวรรณวเสน ปวตฺตํ สีลํ
 อินฺทริยสัวรสีลํ. มิจฺจาชีววิวัชฺชเนน
 อาชีวสุสฺส ปริสุทฺธิวสฺสปวตฺตํ สีลํ
 อาชีวปาริสฺสุทฺธิสีลํ. ปจฺจเย สฺสนฺนิสฺสตีตฺตํ
 เตสํ อิทมตฺตติกตาย ปจฺจเวกฺขณสีลํ
 ปจฺจยสฺสนฺนิสฺสตีตฺตํ. จตฺตพฺพิตฺตตฺตา เทสฺนา-
 สัวรปริเยฏฺฐิปจฺจเวกฺขณวเสน ปริสุทฺตตฺตา
 จ จตฺตปาริสฺสุทฺธิสีลํ.

ทุกข์มีอบายภูมิเป็นต้น. ชื่อว่า **ศีล** เพราะ
 อรรถวิเคราะหฺว่าเป็นที่ประชุมและเป็น
 เครื่องรองรับและชื่อว่า **สังวร** เพราะเป็น
 เครื่องสำรวมจากกายทุจริตเป็นต้น คือ
 ปาติโมกข์นั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า
ปาติโมกข์สังวรศีล. ศีลที่เป็นไปด้วยอำนาจ
 ความสำรวมอินทรีย์ทั้งหลายมีมโนอินทรีย์
 เป็นที่ ๖ ในรูปารมณฺ์เป็นต้น ชื่อว่า
อินทรีย์สังวรศีล. ศีลที่เป็นไปด้วยอำนาจ
 ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ โดยเว้นมิจอาชีพ
 ได้เด็ดขาดชื่อว่า **อาชีวปาริสุทธิศีล**. ศีล
 ที่อาศัยปัจจัยทั้งหลาย คือศีลเป็นเครื่อง
 พิจารณาปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น โดย
 ความที่ปัจจัยเหล่านั้นมีอาชีวปาริสุทธิศีล
 เป็นประโยชน์ ชื่อว่า **ปัจจัยสันนิสิตศีล**.
 ชื่อว่า **ปาริสุทธิศีล ๔** เพราะมี ๔ ประการ
 และเพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยอำนาจการแสดง
 ความสำรวม การแสวงหาและการพิจารณา.

จิตตวิสุทธิ

๕๐. จิตตวิสุทธิ นาม จิตตสุส
 วิเนวรณภาวาปาทนวเสน วิโสธฺนโต

๕๐. สมาธิ ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะ
 เป็นเครื่องชำระจิตให้หมดจด ด้วย

^๑ สมาธานุปธานตฺตนาตีปิ ทิสฺสตี.

คุณเสน่ ปานจันท์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จิตตสี่เสน นิทฺธิภูจตุตา วิสุทฺถตฺตา
จาติ วา กตฺวา.

อำนาจการยังจิต ให้ถึงความเป็น
ธรรมชาติปราศจากนิเวรณหรือเพราะทำ
อธิบายว่า เพราะทรงแสดงโดยยกจิตขึ้น
เป็นประธาน และเพราะเป็นธรรมชาติ
บริสุทธิ์.

ทิวฐิวิสฺสุทฺธิ

๕๑. ธมฺมานํ สามญฺญสภาวโ
ลกฺขณํ กิจฺจสมฺปตฺติโย รโส อปฺภู-
จานากาโร ผลญฺจ ปจฺจุปฺภูจानนฺติ
เอวํ วุตฺตานํ ลกฺขณาทีนํ ผุสฺนลกฺขโณ
ผลฺโส กฺกฺขลลกฺขณา ปจฺจเวตีอาทีนา
วิทฺถารโต นมนลกฺขณํ นามํ
รूपฺปนลกฺขณํ รูปนฺติอาทีนา สงฺเขปโต
จ ปรีคฺคโห ปจฺจตฺตลกฺขณาทิวเสณ
ปรีจฺฉิซฺช คณฺโณ ทฺกฺขซจฺจวตฺถานํ
ทิวฐิวิสฺสุทฺธิ นาม นามรูปโต อญฺโณ
อตฺตา นาม นตฺถีติ ทสฺสนโต ทิวฐิ
จ อตฺตทิวฐิมลิวิสฺโสณโต วิสุทฺธิ จาติ
กตฺวา.

๕๑. การกำหนด คือการกำหนด
ถือเอาด้วยอำนาจลักษณะเฉพาะตน
เป็นต้น ถึงลักษณะเป็นอาทิ ที่พระผู้มี
พระภาคตรัสไว้โดยนัยนี้ว่า สภาวะที่เสมอกัน
แห่งธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าลักษณะหน้าที่
และสมบัติ ชื่อว่ากิจ อากาโรที่ปรากฏและ
ผล ชื่อว่า ปัจจุปฺภูฐาน โดยพิสดาร
โดยนัยเป็นต้นว่า ผุสฺสละ มีลักษณะถูกต้อง
อารมณ์ ปฐวีธาตุ มีลักษณะแข็งแรงแ็ง และ
โดยย่อ โดยนัยเป็นต้นว่า นามมีลักษณะ
นุ่มไป รูปมีลักษณะเปลี่ยนแปลง ดังนี้
ได้แก่การกำหนดทุกขสังข ชื่อว่า ทิวฐิวิสฺสุทฺธิ
เพราะทำอธิบายว่า ชื่อว่า ทิวฐิวิสฺสุทฺธิ
เพราะเห็นว่า ชื่อว่าตนอื่นจากนามและรูปย่อม
ไม่มีและชื่อว่าวิสุทฺธิ เพราะชำระมลทิน
คือความเห็นว่าเป็นตนได้.

คุณเสนห์ ปานจันทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กัณฑ์วิตรณวิสุทธิ

๕๒. **ปัจจัยปริศนาคโหติ** นามรูปญจ^๑
 ปฏิสนธิ์ ตาว อวิชชาตณฺหาอุปาทาน-
 กมฺมเหตุวเสน นิพฺพตฺตติ ปวตฺตติญจ
 รูปิ กมฺมจิตฺตอุตฺตอาหารปัจจัยวเสน
 นามญจ จกฺขุรูปาทินิสฺสยารมฺมณาที-
 ปัจจัยวเสน วิเสสโต จ โยนิโส-
 มนสิการาทิจตฺกทุกสมฺปตฺติยา กุสลํ
 ตพฺพิปริยาเยน อกุสลํ กุสลากุสลาเวสน
 วิปาโก ภวฺงคาทิวเสน อวชฺชนํ
 ชีณาสวสนฺตानวเสน กุริยาชฺชนญจ^๒
 อุปฺปชฺชตีติ เอวํ สาธารณาสาธารณ-
 วเสน ตีสุ อทฺธาสุ นามรูปปฺปวตฺติยา
 ปจฺจกฺขาทีสิทฺธสฺส กมฺมาทีปัจจัยสฺส
 ปริศฺนคฺคณํ สมฺมุทยสจฺจวตฺถานํ **กฺงฺขา-**
วิตรณวิสุทธิ นาม อโหสิ นุ ไช
 อหมตีตมทฺธานนฺติอาทิกาย โสฬสวิธาย
 สตฺถริ กฺงฺขาติอาทิกาย อฏฺฐวิธาย
 จ กฺงฺขาย วิตรณโต อติกฺกมนโต
 กฺงฺขาวิตรณา อเหตุวิสมเหตุทิฏฺฐิมล-

๕๒. บทว่า **ปัจจัยปริศนาคโห** เป็นต้น
 ความว่า การกำหนดปัจจัยมีกรรมปัจจัย
 เป็นต้น ที่สำเร็จโดยประจักษ์ เป็นอาทิ
 แห่งความเป็นไปแห่งนามรูปในอัทธา ๓
 ด้วยอำนาจที่ทั่วไป และไม่ทั่วไปอย่างนี้ว่า
 อันดับแรก นามและรูป ย่อมบังเกิดใน
 ปฏิสนธิกาล ด้วยอำนาจเหตุ คืออวิชชา
 ตณฺหา อุปาทานและกรรม รูปย่อมบังเกิด
 ในปวัตติกาล ด้วยอำนาจปัจจัย คือกรรม
 จิต อุตุ และอาหาร อนึ่ง นามย่อมบังเกิด
 ด้วยอำนาจจักขุปสาทรูป และรูปารมณํ
 เป็นต้น และปัจจัยมีนิสสยปัจจัย และ
 อารัมมณปัจจัยเป็นอาทิ แต่เมื่อว่าโดย
 พิเศษ กุศลจิตย่อมเกิดขึ้นด้วยความถึง
 พร้อมแห่งเหตุ ๔ ประการ มีโยนิโสมนสิการ
 เป็นต้น อกุศลจิตย่อมเกิดขึ้นโดยปริยาย
 อันตรงกันข้ามจากกุศลจิตนั้น วิปากจิต
 ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจกุศลจิต และ
 อกุศลจิต อาวัชชนจิต ย่อมเกิดขึ้นด้วย

^๑ ส. ม. นามญจ รูปญจ.

^๒ ส. ม. กุริยาชฺชนํ อวชฺชนญจ.

^๓ ส.ม. ขเหตุก.

คุณเสนห์ ปานจันทร์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิโสธนะโต วิสุทฺธิ จาติ กตฺวา.

อำนาจวงค์จิตเป็นต้น และกิริยาชวนจิต
ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจสันดานของ
พระชินาสพ ดังนี้ ได้แก่การกำหนด
สมุทัยสังข์ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทฺธิ เพราะ
ทำอธิบายว่า ชื่อว่าวิสุทฺธิ เพราะเป็นเครื่อง
ชำระมลทิน คือทิวฐิอันหาเหตุมิได้และมี
เหตุไม่สม่าเสมอกันและชื่อว่า กังขาวิตรณะ
เพราะข้ามพ้น คือล่วงเลยความสงสัย
๑๖ อย่าง มีอาทิว่า ในอดีตกาลนานมา
แล้ว เราได้มีแล้วหรือ หนอแล ดังนี้ และ
ความสงสัย ๘ อย่างมีอาทิว่า ความสงสัย
ในพระศาสนา.

มคคามคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ

๕๓. ตโต ปจฺจยปริคฺคหโต ปรี
ตถา ปริคฺคหิตฺเตสุ ปจฺจตตลฺกขณนาทิ-
ววตฺถานวเสน ปจฺจยววตฺถานวเสน
จ ปริคฺคหิตฺเตสุ โลกุตฺตรวชฺเชสุ
ติฏฺฐิมิปรียาปนฺเนสุ นามรูปฺเส อตีตาทิ-
เภทภินฺนเนสุ ขนฺธาทินยมารพฺภ
ปญฺจกฺขนฺธทวารฉฬารมฺมณฉฬวารปฺ-
ปวตฺตธมฺมาทิวเสน อาคตฺ์ ขนฺธาทิน-
นยมารพฺภ กลาปวเสน ปิณฺฑทวเสน

๕๓. ต่อจากนั้น คือต่อจากการ
กำหนดปัจจัยไป การที่ท่านผู้บำเพ็ญเพียร
ปรารถนาวิปัสสนา ปรารถนัยมีขั้นเป็นต้น
ในนามและรูปอันต่างด้วยประเภทแห่ง
นามรูป ที่เป็นอดีตเป็นต้น ซึ่งนับเนื่อง
ในภูมิ ๓ เว้น โลกุตตระเสวีย ที่ตนกำหนด
แล้วอย่างนั้น คือที่ตนกำหนดแล้ว ด้วย
อำนาจการกำหนดลักษณะเฉพาะตน
เป็นต้น และด้วยอำนาจการกำหนดปัจจัย

คุณเสนห์ ปานจันทร์

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สงฺขิปิตฺวา ยํ อตีเต ชาตํ รูปํ ตํ
 อตีเตเยว นินฺรุทฺถิ ยํ อนาคเต ภวิสฺสตี^๑
 รูปํ ตมฺปิ ตตฺถเวว นินฺรุณิสฺสตี ยํ
 ปจฺจุปฺปนฺนํ ตํ อนาคตํ อปฺปตฺวา
 เอตฺถเวว นินฺรุณิสฺสตี^๒ ตถา อชฺชุตฺต-
 พหิทฺธาสุชฺชุมโอฟาริกหีนปณฺีตฺรฺปาทย
 ตสฺมา อนิฺจจํ อตฺตาทิวเสน น
 อิจฺฉิตฺพุพฺ^๓ อนุปคฺนฺตพุพฺ ษยตฺถเนน
 ษยคฺมนโต ทฺกฺขิ ภยตฺถเนน ภยกรณโต
 อนตฺตาทิ อสารถฺตฺถเนน อตฺตสารถฺ-
 ทิภาเวนาติ จ จกฺขุ อนิฺจจํ ๗เปฯ
 มโน รูปํ ๗เปฯ ธมฺมา จกฺขุวิญฺญาณํ
 ๗เปฯ มโนวิญฺญาณํ อนิฺจจํ ทฺกฺขิ
 อนตฺตาทิ อาทินา อตีตาทิทฺธานวเสน
 อตีตาทิสฺนฺตฺตานวเสน อตีตาทิกฺษณวเสน
 จ สฺมมฺสนฺนาเนน หุตฺวาอภาว-
 อุกฺทฺยพฺพยปฏิปฺปีฬินอวสวตฺตนาการสงฺฆาต-
 ลกฺษณตฺตยสฺมมฺสนวสฺปวตฺเตน กลาป-
 สฺมมฺสนฺนาเนน ลกฺษณตฺตยํ

คือปรารภนัยมีขั้นเป็นต้น ซึ่งมาแล้ว
 ด้วยอำนาจขั้น ๕ ทวาร ๖ อารมณ ๖
 และธรรมที่เป็นไปในทวาร ๖ เป็นต้น
 ย่อเข้าด้วยอำนาจกลาป คือด้วยอำนาจ
 หมวดแล้วจึงพิจารณา คือใคร่ครวญถึง
 ไตรลักษณ์ด้วยสัมมสนญาณ คือด้วยญาณ
 เป็นเครื่องพิจารณาความเป็นกลาปซึ่ง
 เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาไตรลักษณ์
 กล่าวคืออาการที่มีแล้ว ไม่มีอาการบีบคั้น
 คือความเกิดขึ้น และความดับไปและ
 อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ ด้วยอำนาจ
 อัทธานะที่เป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจ
 ความสืบทอดที่เป็นอดีตตथाเป็นต้น และ
 ด้วยอำนาจขณะที่เป็นอดีตเป็นต้น โดยนัย
 ว่า รูปใด ที่เกิดในอดีต รูปนั้น ดับไปแล้ว
 ในอดีตนั่นเอง รูปใด จักมีในอนาคต แม้
 รูปนั้นก็จักดับไปในอนาคตนั่นเอง รูปใด
 เป็นปัจจุบัน รูปนั้นยังไม่ถึงอนาคต จักดับ
 ในปัจจุบันนี้เอง รูปภายใน รูปภายนอก

^๑ ส. ภาวีรูป. ม. ภาวิต. ฉ. ภาวิ รูป.

^๒ ส. ม. นินฺรุณตี.

^๓ ส. ม. น อิจฺจ. ฉฺจฺจปริจเจทวณฺณนายมฺปิ
 นิจฺจจฺจวสภาวเนน น อิจฺจ... อนิฺจจฺจนฺตี วุตฺต.

คุณเสน่ห์ ปานจันทร์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมมุตสนุตสุต ปริมชฺชุนุตสุต.

รูปละเอียด รูปหยาบ รูปเลว และ
รูปประณีตเป็นตัมก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น
รูปชื่อว่า ไม่เที่ยง คือใคร ๆ ไม่พึงปรารถนา
ได้แก่ไม่พึงยึดมั่น ด้วยอำนาจเป็นอัตตา
เป็นต้น เพราะอรรถว่าสิ้นไป คือเพราะ
ถึงความสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์เพราะอรรถ
ว่าเป็นสิ่งที่น่ากลัว คือเพราะกระทำ
ความน่ากลัว ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะ
อรรถว่าไม่มีแก่นสาร คือเพราะไม่มีสาระ
ในตนเป็นอาทิดังนี้ และโดยนัยเป็นต้นว่า
จักขุไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
มณะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ธรรม
ทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
จักขุวิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
อนัตตา มโนวิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์
เป็นอนัตตา ดังนี้.

สมมุตสนฺวาณ ปน อุปฺปนฺเน
ปนฺน เสนฺเวว สงฺขารेषฺสู อวิชฺชาสมฺมุทยา
รูปสมฺมุทยิ ตณฺหาภุมฺมอาหารสมฺมุทยา
รูปสมฺมุทยิ ตธา อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรธิ
ตณฺหาภุมฺมอาหารนิโรธา รูปนิโรธิติ
เอวํ รูปกฺขณฺเห เวทนาสณฺญาสงฺขารก-

ก็เมื่อสัมมสนฺญาณเกิดขึ้นแล้ว
พิจารณาเนื่อง ๆ ถึงความเกิดขึ้นและ
ความดับไปในสังขารเหล่านั้น นั้นแล
ซ้ำอีกด้วยอุทฺทฺพยญาณ โดยอาการ
๕๐ ถ้วน ด้วยอำนาจเห็นความเกิดขึ้น
และความเสื่อมไป ชันธฺลละ ๑๐ คือ

คุณเสนท์ ปานจันท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ขนฺธสุปิ อาหารํ อปเนตฺวา ผสฺสสมุทฺทยา
 ผสฺสนิโรธาติ ๑ เอวํ ผสฺสํ ปกฺขิปิตฺวา
 วิญฺญานกฺขนฺธํ นามรูปสมุทฺทยา
 นามรูปนิโรธาติ นามรูปํ ปกฺขิปิตฺวา
 ปจฺจยสมุทฺทวเสน ปจฺจยนิโรทฺวเสน ๑
 ปจฺจเย อนามสฺติตฺวา ปจฺจบุปฺปนฺกฺขนฺธสุ
 นิพฺพตฺติลกฺขนฺธมตฺตสุสฺส วิปริณาม-
 ลกฺขนฺธมตฺตสุสฺส ๑ ทสฺสเนน ขณฺวเสน
 จาติ เอเกกฺสมิ ขนฺธํ ปจฺจยวเสน
 จตฺธา ขณฺวเสน เอกธา จาติ
 ปญฺจธา อุทฺยํ ปญฺจธา วยฺนฺติ
 ทสฺสอุทฺยพฺพยทสฺสวเสน สมปญฺญา-
 สากาเรหิ อุทฺยพฺพยวณฺเณน อุทฺยพฺพยํ
สมนุปฺสฺสนตฺตสุสฺส อารทฺธวิปฺสฺสกฺสุส
 โยคิโน วิปฺสฺสนาจิตฺตสฺมฺภูจฺจาโน
 สรีโรโต นิจฺจรฺมาโลกสงฺขาทโต โอบาโส
 วิปฺสฺสนาจิตฺตสฺสชาตา ชุทฺทกาทิปญฺจ-
 วิชา ปิตฺติ ตถา กายจิตฺตทรวฺจฺจสมน-
 ลกฺขนฺธา กายจิตฺตวเสน ทฺวิธา **ปฺสฺสทฺธิ**
 พลวสฺสทฺธินุทฺทริยสงฺขาทโต **อธิโมกฺโข**
 สมฺมปฺปธานกิจฺจสาธโก วิริยสมฺโพชฺช-
 ฌนฺคสงฺขาทโต **ปคฺคโท** อติปณฺตี **สุขํ**
 อินฺทวิสฺสุจฺจวชิรฺสทิสฺสํ ติลกฺขนฺธวิปฺสฺสนาภูตํ

ความเกิดขึ้นโดยอาการ ๕ อย่าง ความ
 เสื่อมไป โดยอาการ ๕ อย่าง คือ ด้วย
อำนาจปัจจัย ๔ อย่าง ด้วยอำนาจขณะ
๑ อย่าง ในขั้นแต่ละขั้น คือในรูปขั้น
 เห็นความเกิดขึ้นและความดับไป โดยเห็น
 เพียงลักษณะการบังเกิด และเพียงลักษณะ
 ที่เปลี่ยนแปลงในขณะปัจจุบัน ไม่คำนึงถึง
 ปัจจัยทั้งหลาย ด้วยอำนาจปัจจัยเกิดและ
 ด้วยอำนาจปัจจัยดับ และด้วยอำนาจขณะ
 อย่างนี้ว่า เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด
 เพราะตัณหากรรมและอาหารเกิด รูป
 จึงเกิด อนึ่ง เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ
 เพราะตัณหากรรมและอาหารดับ รูป
 จึงดับดังนี้ แม้ในเวทนาขั้น สัญญาขั้น
 และสังขารขั้นก็นำอาหารออกแล้ว ใส
 ผัสสะเข้าไปอย่างนี้ว่า เพราะผัสสะเกิด
 เพราะผัสสะดับ เห็นความเกิดขึ้นและ
 ความดับไป โดยเห็นเพียงลักษณะการ
 บังเกิดและเพียงลักษณะที่เปลี่ยนแปลง
 ในขณะปัจจุบัน ไม่คำนึงถึงปัจจัยทั้งหลาย
 ด้วยอำนาจปัจจัยเกิด และด้วยอำนาจ
 ปัจจัยดับ และด้วยอำนาจขณะใน
 วิญญานขั้น ใสนามรูปเข้าไปอย่างนี้ว่า

คุณเสน่ห์ ปานจันทร์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ญาณ สติปฏิฐานภูตา จิรกตาทีอนุส-
 สรณสมตถา อุปฏิฐานสงฆาตา สติ
 สมมุปฺพวตฺตวิปัสสนาสหชาตา อุเปกฺขา-
 สมโพชฺฌณฺคภูตา ตตรมชฺฌตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 มโนทฺวาเร อาวชฺชณฺนุเปกฺขา จาติ
 ทฺวิธาปี อุเปกฺขาตี โภภาสาทีสุ นวสุ
 อุปฺปนฺเนสุ น วต เม อิตฺโต ปุพฺพเพ
 เหวรูโป โภภาโส อุปฺปนฺนุพฺพโพติอาทินา
 นเยน ตตฺตถ อาลยํ กุรฺมานา
 สุขุมตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 รูปนิกฺกนฺติ จาติ โภภาสาทีสุ
 ทสฺสุ วิปัสสนุภิกฺเคเสสุ อุปฺปนฺเนสุ น
 วต เม เหวรูปา โภภาสาทโย
 อุปฺปนฺนุพฺพพา อทฺธา มคฺคปฺปตฺโตสฺสมิ
 ผลปฺปตฺโตสฺสมิ อคฺคเหตุวา อิเม
 โภภาสาทโย ตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 น มคฺคโค อถโข วิปัสสนาอุภิกฺเคเสอา
 เหวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ตพฺพิณิมุตฺตํ ปน วิถีปฺฏิปฺนฺนํ
 วิปัสสนาญาณํ มคฺคโคติ เหว
 มคฺคคฺคกฺขณฺนุสฺส ววตฺตฺตฺตฺต
 นิจฺจณฺนํ มคฺคามคฺคคฺค
 ชานนโต ทสฺสนโต
 อมคฺคเค มคฺคคฺคคฺคคฺคคฺคคฺคค
 จ มคฺคามคฺคคฺคคฺคคฺคคฺคค
 ทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.

เพราะนามรูปเกิด เพราะนามรูปดับ
 เห็นความเกิดขึ้นและความดับไป โดย
 เห็นเพียงลักษณะการบังเกิด และเพียง
 ลักษณะที่เปลี่ยนแปลง ในขณะที่ปัจจุบัน
 ไม่คำนึงถึงปัจจัยทั้งหลาย ด้วยอำนาจ
 ปัจจัยเกิด และด้วยอำนาจปัจจัยดับและ
 ด้วยอำนาจขณะ. การที่ท่านผู้นำเพ็ญเพียร
 ปรารภวิปัสสนาแล้ว เมื่อวิปัสสนูปกิเลส
 ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น คือโอภาสกถาคือ
 แสงสว่างที่เปล่งออกจากสรีระมีวิปัสสนาจิต
 เป็นสมมูฐาน ๑ ปีติ ๕ อย่างมีพุททกาปีติ
 เป็นต้น อันเกิดร่วมกับวิปัสสนาจิต ๑
 ปัสสัทธิ ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกาย
 ปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ อันมีลักษณะ
 เข้าไปสงบความกระวนกระวายทางกาย
 และทางจิต ซึ่งเป็นอย่างนั้น ๑ อธิโมกข์
 กล่าวคือสัทธินทรีย์ที่มีกำลัง ๑ ปัคคหะ
 กล่าวคือ วิริยสัมโพชฌณค์ อันยังกิจแห่ง
 สัมมัปปธานให้สำเร็จ ๑ สุขอันประณีต
 ยิ่งนัก ๑ ญาณที่เป็นวิปัสสนาในพระ
 ไตรลักษณ์ เช่นกับด้วยวชิระที่พระอินทร์
 ปลั่งออกไป ๑ สติอันท่านเรียกว่าปฏิฐานะ

๑ สัพพตฺต โปตฺตถาสฺส เญญฺยเยน อิตฺติสทฺโท นตฺติ.

คุณเสน่ย์ ปานจันทร
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สามารถระลึกถึงกิจที่ตนทำไว้นานเป็นต้น
ได้ อันเป็นสติปัฏฐาน ๑ อุเบกขาแม้ทั้ง
๒ คือตัตถมัตตอุเบกขา อันเป็นอุเบกขา
สัมโพชฌงค์ ที่เกิดร่วมกันกับวิปัสสนา
อันเป็นไปโดยชอบ และอาวัชชนุเบกขา
ในมโนทวาร ๑ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙
มีโอกาสเป็นต้นดังกล่าวนี้ บังเกิดขึ้นแล้ว
ความใคร่ในรูปอันเป็นต้นหาอย่างละเอียด
กระทำความอาลัยในโอกาสเป็นต้นเหล่านั้น
โดยนัยมีอาทิว่า โอกาสเช่นนี้ไม่เคยบังเกิด
แก่เรา ในกาลก่อน แต่กาลนี้เลย ดังนี้ ๑
เกิดขึ้นแล้ว ไม่ถือเอาว่า โอกาสเป็นต้น
เช่นนี้ไม่เคยบังเกิดแล้วแก่เราเลย เรา
เป็นผู้บรรลุมรรค เป็นผู้มีผลแน่นอนแล้ว
ดังนี้ แล้วกำหนด คือตัดตสันลักษณะทาง
ได้อย่างนี้ว่า โอกาสเป็นต้นเหล่านี้ไม่ใช่
ทาง เพราะเป็นที่ตั้งแห่งตัณหาและมานะ
ที่แท้เป็นอุปกิเลส แห่งวิปัสสนาทีเดียว
ส่วนวิปัสสนาญาณ อันดำเนินไปสู่วิถีสัน
พ้นขาดจากอุปกิเลสแห่งวิปัสสนานั้น เป็น
มรรคดังนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณ-
ทัตสนวิสุทธิ เพราะรู้ เพราะเห็นทาง
และมีใช้ทาง และเพราะยังความสำคัญ
ว่า ทางในสิ่งที่มีใช้ทางให้บริสุทธิ์ได้.

คุณเสนห์ ปานจันทร์

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

๕๔. ยาวานุโลมาติ ย่าว สัจจานุ-
โลมญาณานา. นว วิปัสสนาญาณานีติ
ขณฺฐานํ อุทฺทยญฺจ วยญฺจ ชานนํ
อุทฺทยพฺพญาณํ อุทฺยํ มุญฺจิตฺวา^๑
ภฺงคฺมตฺตานุเปกฺขํ ภฺงคฺญาณํ ภฺงคฺวเสน
อุปฺภูจฺจิตานํ สีหาทีนํ วีย ภายิตพฺพา
การานุเปกฺขกํ ภายญาณํ ตถานุเปกฺขิ-
ตานิ อาทิตฺตชฺรสุสฺส วีย อาทีนวาการ-
านุเปกฺขกํ อาทีนวญาณํ ธิฏฺฐาทีนเวสุ
นิพฺพิทฺทวเสน ปวตฺตํ นิพฺพิทฺทญาณํ^๒
ชลาทิตฺโต มจฺฉาทิกิ^๓ วีย เตหิ เตหิ
เตภฺมิกมฺเมหิ มุญฺจิตฺกมฺยตาเวเสน
ปวตฺตํ มุญฺจิตฺกมฺยตาญาณํ มุญฺจ-
ปายสมฺปาทนตฺถํ ธิฏฺฐาทีนเวสุปี
สมฺมุทฺทสฺสณิ^๔ วีย ปุณฺนปฺปนํ สมฺมสน-
วสฺสปวตฺตํ ปฏิสฺสงฺขานุปฺสฺสนาญาณํ
จตฺตภริโย ปุริโส วีย ธิฏฺฐาทีนเวสุ
เตสุ สงฺขาราเวสุ อุเปกฺขนาการปฺปวตฺตํ

๕๔. บทว่า ยาวานุโลมา (จนถึง
อนุโลมญาณ) ได้แก่ จนถึงสัจจานุโลมญาณ.
ข้อว่า นว วิปัสสนาญาณานิ (วิปัสสนา-
ญาณ ๙) ได้แก่ ญาณ ๙ เหล่านี้คือ ญาณ
ที่รู้ความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งขั้น
ทั้งหลาย ชื่อว่า อุทฺทยพฺพญาณ ญาณที่
ปล่อยความเกิดขึ้น แล้วเพ่งถึงเพียง
ความดับอย่างเดียว ชื่อว่า ภฺงคฺญาณ
ญาณที่เพ่งถึงขั้นทั้งหมด ที่ปราภฏด้วย
อำนาจความแตกสลาย โดยอาการ
น่าสะพรึงกลัว ดุจคนผู้มองดูสัตว์ร้ายมี
ราชสีห์เป็นต้น โดยอาการน่าสะพรึงกลัว
ฉะนั้น ชื่อว่า ภายญาณ ญาณที่เพ่งถึงขั้น
ทั้งหลาย ที่เล็งเห็นแล้วเช่นนั้นว่า มีอาการ
เป็นโทษ ดุจคนผู้มองดูเรือนที่ถูกไฟไหม้
แล้วว่า มีอาการเป็นโทษ ฉะนั้น ชื่อว่า
อาทีนวญาณ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจ
ความเบื่อหน่าย ในสังขารทั้งหลายที่มี

^๑ ม. มุจฺจิตฺวา. ^๒ ฉ. นิพฺพิทฺทญาณํ.

^๓ สี. ม. มจฺฉาทิกิ.

^๔ สมฺมุทฺทสฺสณิ สมฺมุทฺเต คจฺจนฺตี กากีติ โยชนา.
อณฺตตฺถ ปณฺเส ทิสากาโกติ จุจฺจติ.

คุณเสนห์ ปานจันทร์

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สังขารุเปกขาญาณ อธิจจาคิลกฺขณ-
 วิสยตาย เหฏฺฐา ปวตฺตานํ อฏฺฐนฺนํ
 วิปัสสนาญาณานํ อุตฺถํ มคฺคกฺขณ
 อธิคฺนุตพุพานํ สุตฺตตีสโพิธิปฺกฺขีย-
 ธมฺมานนฺจ อนฺุโลมโต มคฺควีถียํ
 โคตรภูโต ปุพฺเพ ปวตฺตํ สจฺจานฺุโลมิก-
 ญาณสงฺฆาตํ นวมํ อนฺุโลมญาณนฺุติ
 อิมานิ นว ญาณานิ ญาณทสฺสน-
 วิสฺสุทฺธิยา ปฏิปทาภาวโต ติลกฺขณ-
 ขานนตฺถน ปจฺจกฺขโต ทสฺสนตฺถน
 ปฏิปฺกฺขโต วิสฺสุทฺตตา จ ปฏิปทา-
 ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ นาม

โทษอันตนเห็นแล้ว ชื่อว่า นิพเพทญาณ
 ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความต้องการ
 จะพ้นจากกรรม อันเป็นไปในภูมิ ๓
 เหล่านั้น ๆ ดุจปลาเป็นต้น ต้องการจะพ้น
 จากข่ายเป็นต้น ฉะนั้น ชื่อว่า มุญฺจิจฺ-
 กัมมตาญาณ ญาณที่เป็นไปด้วย
 อำนาจการพิจารณาบ่อย ๆ แม้นในสังขาร
 ทั้งหลาย ที่มีโทษอันตนเห็นแล้ว เพื่อจะ
 ให้ลุถึงอุบายแห่งความหลุดพ้น เปรียบ
 เหมือนนกทะเล ฉะนั้น ชื่อว่า ปฏิสังข-
 นุปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นไปโดยอาการ
 วางเฉย ในสังขารเหล่านั้น ที่มีโทษอันตน
 เห็นแล้ว ดุจบุรุษหย่าขาดจากภรรยา
 ฉะนั้น ชื่อว่า สังขารุเปกขาญาณ ญาณ
 ที่ ๙ กล่าวคือ สัจจานฺุโลมิกญาณ ซึ่งเป็น
 ไปในกาลก่อนแต่โคตรภูจิตในมรรควิถี
 โดยอนฺุโลม แก้ววิปัสสนาญาณ ๘ ที่เป็น
 ไปแล้วข้างต้นโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะ
 เป็นต้น เป็นอารมณ์ และแกไฟธิปฺกฺขียกรรม
 ๓๗ ประการ อันพระโยคาวจร จะพึง
 บรรลุในขณะแห่งมรรคจิตเบื้องสูง ชื่อว่า
 อนฺุโลมญาณ ดังนี้ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณ-
 ทสฺสนวิสฺสุทฺธิ เพราะเป็นปฏิปทาแห่ง
 ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ เพราะอรรถว่าเป็น

คุณเสนห์ ปานจันทร์

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เครื่องรู้ไตรลักษณ์ เพราะอรรถว่าเป็น
เครื่องเห็นไตรลักษณ์โดยประจักษ์ และ
เพราะหมดจดจากกรรม อันเป็นข้าศึก.

ฉวิสุทธินโย.

นัยแห่งวิสุทธิ ๖ ประการ จบ.

นิทเทศแห่งวิสุทธิ ๗

๕๕. วิปัสสนาย ปริปาโก สงฆารุ-
เปกษาญาณิ ตัม อาคมม ปฏิจจ.
อิทานิ อปฺปนา อฺปฺปชฺชิสฺสตีติ
อิทานิ อปฺปนาสงฺขาโต โลกุตฺตรมคฺโค
อฺปฺปชฺชิสฺสตีติ วตฺตพฺพทฺขณ. ยงฺกิญฺจิติ
สงฺฆารุเปกฺขาย คหิตฺสฺส ตีสุ เอกิ
ยงฺกิญฺจิจิ.

๕๕. ความแก่กล้าแห่งวิปัสสนา
ได้แก่ สังฆารุเปกษาญาณมาถึง คือ อาศัย
สังฆารุเปกษาญาณนั้น. ข้อว่า อิทานิ
อปฺปนา อฺปฺปชฺชิสฺสตีติ ความว่า ใน
ขณะที่ควรจะกล่าวว่ โลกุตตรมรรค
กล่าวคืออฺปฺปนาจกเกิดขึ้นในบัดนี้. บทว่า
ยงฺกิญฺจิจิ ความว่า ซึ่งลักษณะอย่างหนึ่งใน
บรรดาลักษณะทั้ง ๓ ที่สังฆารุเปกษาญาณ
กำหนดได้แล้ว.

๕๖. วิปัสสนาย มตฺถกปฺปตฺติยา
สิขปฺปตฺตา อนุโลมญาณสฺหิตา สานุ-
โลมา. สฺวาเอว สงฺฆาเรสุ อฺุทาสินฺตฺตา
สงฺฆารุเปกฺขา ยถานูรูปิ อปายาทิโต
สงฺฆารณิมิตฺตโต จ ฐฺฐจฺจนโต ฐฺฐจฺจาน-
สงฺฆาตัม มคฺคัม คจฺจตฺติ ฐฺฐจฺจานคามินี.

๕๖. วิปัสสนาที่ถึงความป็นยอด
โดยถึงที่สุดแห่งวิปัสสนา ชื่อว่า เป็นไปกับ
ด้วยอนุโลม เพราะเป็นเช่นกับ ด้วย
อนุโลมญาณ. วิปัสสนานั้นนั่นแล ชื่อว่า
สังฆารุเปกษา เพราะวางเฉยในสังฆาร
ทั้งหลาย ชื่อว่า ฐฺฐจฺจานคามินี เพราะ

คุณเสนต์ ปานจันท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อรรถวิเคราะห์ว่า ถึงทางที่เรียกว่า
วฏฐาน เพราะออกจากอบายภูมิเป็นต้น
และจากนิमित คือสังขารตามสมควร.

๕๗. อภิสมฺโปกฺขนฺตฺติ ปาปฺณนฺตฺติ.

๕๗. บทว่า อภิสมฺโปกฺขนฺตฺติ ได้แก่
บรรลุดอยู่.

๕๘. ปริขานนฺโตติ เอตฺตํ ทุกฺขํ
น อิตฺตํ อุนาธิกนฺตฺติ ปริจฺจชิชฺช
ขานนฺโต. สจฺจิกโรนฺโตติ อารมฺมณ-
กรณวเสน ปจฺจกฺขํ กโรนฺโต. มคฺค-
สจฺจภาวนาวเสนาคิ มคฺคสจฺจสงฺฆาตสฺส
สมฺปยุตฺตมคฺคคฺคสงฺฆาตสฺส จตฺตถ-
สจฺจสฺส สหชาตาทิปจฺจโย หุตฺวา
วฑฺฒนวเสน. เอกสฺเสว ฅาณสฺส
จตฺทิจฺจสาธนํ ปทีปาทินํ วมฺภิชานาหา-
ติจตฺทิจฺจทสฺสนโต โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ
ปสฺสตีตฺติอาทิกามโต จ สมฺปญฺจิฉิตฺตพฺพํ.

๕๘. บทว่า ปริขานนฺโต ได้แก่
กำหนดรู้ว่าทุกข์มีประมาณเท่านี้ หายอ่อน
หรือยิ่งไปกว่านี้ไม่. บทว่า สจฺจิกโรนฺโต
ได้แก่ กระทำให้เห็นประจักษ์ ด้วยอำนาจ
กระทำให้เป็นอารมณ์. บทว่า มคฺคสจฺจ-
ภาวนาวเสน ความว่า ด้วยอำนาจเป็น
สหชาตปัจจัยเป็นต้น ยังสังขะที่ ๔ กล่าว
คือมคฺคสังข ได้แก่ กล่าวคือ องค์มรรคที่
ประกอบพร้อมให้เจริญ. ฅาณแต่ละอย่าง
ให้สำเร็จหน้าที่ได้ ๔ ประการ อันบัณฑิต
พึงรับรอง เพราะแสดงถึงหน้าที่ ๔ อย่าง
มีการใหม่ได้เป็นต้น แห่งประทีปเป็นอาทิ
และเพราะพระดำรัสที่มาเป็นต้นว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ดังนี้.

๕๙. เทว ตีณิ ผลจิตฺตานิ
ปวตฺติตฺตฺวาติ มคฺคูปตฺตติยา อนฺรูปโต
เทว วา ตีณิ วา ผลจิตฺตานิ

๕๙. ข้อว่า เทว ตีณิ ผลจิตฺตานิ
ปวตฺติตฺตฺวา ความว่า ผลจิต ๒ ดวง หรือ
๓ ดวง เป็นธรรมชาติสูงประจักษ์ประจักษ์

คุณเสน่ห์ ปานจันทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อปปีตคฺคิมฺหิ จาเน อุนฺหตุตฺตนิพฺพา-
ปนตฺถาย ฆมฺภุหิ อภิสญฺเจยฺยานมฺหํกํ
วีย สมฺมุจฺฉินฺนเน กิเลเสปฺปี สนฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ทฺรทฺปฏฺฐปฺปสฺสสมฺภกานิ หุตฺตฺวา ปวตฺตฺตฺตฺตฺต
เตสํ ปวตฺตฺตฺตฺตฺตฺต วุตฺตํ โหติ. **ปจฺจ-**
เวทฺขณฺณวณฺณานีติ มคฺคผลาทิวิสฺยาณิ
กามาจรณวณฺณานิ ยานิ สนฺนุชฺชาย
วิมุตฺตสฺสุมิ วิมุตฺตมิตฺติ ฅาณํ โหตีติ
วุตฺตํ.

๖๐. อิทานิ ปจฺจเวทฺขณฺณาย ภูมึ
ทสฺสเสตฺถุ **มคฺคํ ผลญฺจาติ**อาทิ วุตฺตํ.
ตตฺถ อิมินาหิ^๑ มคฺคเณนาคโตติ **มคฺคญฺจ**
ปจฺจเวทฺขติ. ตโต อยํ นาม เม
อานิสฺสโล ลหฺุโรติ ตสฺส ผลํ. ตโต
อยํ นาม เม ฐมฺโม อารมฺมณโต
สจฺจิกโตติ **นิพฺพานญฺจ ปณฺทิตो**
ปจฺจเวทฺขติ. ตโต อิมเ นาม
เม กิเลสา ปหีนฺนติ **ปหีนฺนิกิเลเส.**

กระวนกระวายภายในสันดาน แล้วเป็น
ไปโดยเหมาะสม แก่ความเกิดขึ้นแห่ง
มรรคจิต ในเมื่อพระโยคาวจรตัดแม้กิเลส
ได้เด็ดขาดแล้ว ใจที่บุคคลเอามือ
ตักรดในที่ซึ่งนำไฟออกแล้ว เพื่อต้องการ
ให้ความร้อนดับไปฉะนั้น. มีคำที่ท่าน
กล่าวอธิบายไว้ว่า เพราะความเป็นไปแห่ง
ผลจิตเหล่านั้น. ในคำว่า **ปจฺจเวทฺขณ-**
วณฺณานิ ความว่า ญาณฝ่ายกามาจร
อันมีมคฺคจิตและผลจิตเป็นต้น เป็น
อารมณ์ที่พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึง
ตรัสไว้ว่าเมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ว่า
หลุดพ้นแล้ว ดังนี้.

๖๐. บัดนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์
หวังจะแสดงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณ
จึงกล่าวคำว่า **มคฺคํ ผลญฺจ** ดังนี้เป็นต้น.
พระอริยบุคคลผู้เป็นบัณฑิตย่อมพิจารณา
ถึงมรรคว่า ในบรรดามรรคเป็นต้นนั้น
เรามาแล้วด้วยมรรคนี้. ต่อแต่นั้น ย่อม
พิจารณาถึงผลแห่งมรรคนั้นว่า เราได้
อานิสฺสโลนี้แล้ว. และแต่นั้นพระอริย-
บุคคลผู้เป็นบัณฑิต ย่อมพิจารณาถึง

^๑ ส. ม. อิมินา วตฺตํ.

อิม นาม อวสิฏฺฐาติ อวสิฏฺฐกิลเส.
 ปจฺจเวทฺษติ วา น วาติ โกจิ เสกฺโข
 ปจฺจเวทฺษติ โกจิ น ปจฺจเวทฺษติ.
 ตตฺถ กามาวจรตฺติ^๑ อธิปฺปาโย.

พระนิพพานว่า ธรรมข้อนี้เราทำให้แจ้งแล้ว โดยความเป็นอารมณ์ ต่อแต่นั้น ย่อมพิจารณาถึงกิเลสที่ละได้แล้วว่า กิเลสชื่อเหล่านี้ เบาละได้แล้ว. พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ว่า กิเลสชื่อเหล่านี้ยังเหลืออยู่. ข้อว่า- ปจฺจเวทฺษติ วา น วา ความว่า พระอริยบุคคลผู้เสขะบางท่าน ย่อมพิจารณา บางท่านย่อมไม่พิจารณา. อธิบายว่า ในบรรดาพระเสขบุคคลทั้ง ๒ พวกนั้น พระเสขบุคคลผู้ยังต้องเที่ยวอยู่ในกามภพ ย่อมไม่พิจารณาถึงกิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่.

ตถา หิ มหานามสกุโย โโก สฺ
 นาม เม ภนฺเต ธมฺโม อชฺฌตฺตํ
 อปฺปหฺนีนตฺติ^๒ อปฺปหฺนีเน กิลเส ปุจฺฉิ.
 อรหโต ปน อวสิฏฺฐกิลเสปจฺจเวทฺษณํ
 นตฺถิ สพฺพกิลเสนาํ ปหีนตฺตา. ตสฺมา
 ติณฺณํ เสกฺขานํ ปณฺณรส อรหโต
 จตฺตารีติ เอกุณฺวีสติปจฺจเวทฺษณ-
 ญาณานีติ ทฎฺฐพฺพํ.

จริงอย่างนั้น เจ้าศากยะพระนามว่า มหานามะ ทูลถามถึงกิเลสทั้งหลายที่ยัง ละไม่ได้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญธรรม ชนิดไหน และในภายใต้นี้ข้าพระองค์ยัง ละไม่ได้. ส่วนการพิจารณากิเลสที่ยังเหลือ ชื่อว่าย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์เพราะกิเลส ทั้งหมดท่านละได้แล้ว. เพราะฉะนั้น จึงเห็นความหมายว่า ปจฺจเวทฺษณญาณ มี ๑๙ อย่าง คือของพระเสขบุคคล ๓ จำพวก ๑๕ อย่าง ของพระอรหันต์ ๔ อย่าง.

^๑ ส. ม. กามจโร.

^๒ ม. มุ. ๑๒/๑๗๙.

คุณเสน่ห์ ปานจันทร์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อหุพิสุทฺธิกุกเมนาติ สีสจิตต-
 วิสุทฺธิวเสน มุลฎตานํ ทูวินนํ
 ทิฎฐิจิวิสุทฺธิอาทีนํ วเสน สรีรฎตานํ
 จตฺตุนนฺตติ เอตาสํ ฉนฺนํ วิสุทฺธินํ
 กเมน. จตฺตุนํ สจฺจจันนํ ชานนโต
 ปจฺจเวกฺขณกรณโต^๑ กิเลสมเลหิ
 วิสุทฺถตฺตา จ ฅาณทสฺสนวิสุทฺธิ
 นาม. เอตฺถาติ วิปัสสนากมฺมัฎฐาน.

ข้อว่า ตามลำดับแห่งวิสุทฺธิ ๖
 เหล่านี้ คือ วิสุทฺธิที่เป็นมูล ๒ ประการ
 คือสีลวิสุทฺธิ ๑ จิตตวิสุทฺธิ ๑ วิสุทฺธิที่เป็น
 ตัว ๔ ประการ ด้วยอำนาจทิฎฐิจิวิสุทฺธิ
 เป็นต้น. มรรคชื่อว่าฅาณทัสสนวิสุทฺธิ
 เพราะรู้ เพราะกระทำการพิจารณาถึงจะ
 ๔ และเพราะหมดจดจากมลทิน คือ
 กิเลสทั้งหลาย. บทว่า เอตฺถ ได้แก่ ใน
 วิปัสสนากัมมัฎฐาน.

วิสุทฺธิเภททวณฺณนา นิฎฐิตา.

พรรณนาประเภทแห่งวิสุทฺธิ จบ.

วิโมกฺขเภททวณฺณนา

พรรณนาประเภทแห่งวิโมกฺข

๖๑. ตตฺถาติ ตสฺมี อุกฺทเทเส.
 สงฺขารเส ใโย อตฺตาทินิเวโส กมฺมสฺส
 การโก ผลสฺส จ เวทโก เอโส เม
 อตฺตาทิ เอวํ อภินเวโส ทฬฺหคฺคาโห
 ตํ มุญฺจันตึ อนตฺตาทิ ปวตฺตทา
 อญฺสสนาว อตฺตสฺสญฺญตากรานุ-
 ปสฺสนโต สฺสญฺญตานุปสฺสนา นาม
 วิโมกฺขมุขํ ปฏิปกฺขโต วิมุตฺติวเสน

๖๑. บทว่า ตตฺถ ได้แก่ ในอุทเทส
 นั้น. เฉพาะอนุปัสสนาอันละอยู่ซึ่งความ
 ยึดถือว่าเป็นตน คือความยึดมั่น ได้แก่
 ความถือมั่นในสังขารทั้งหลายอย่างนี้
 ว่าตนของเรา นี้ เป็นผู้กระทำความและ
 เสวยผลแห่งกรรม เป็นไปว่า อนัตตา
 ชื่อว่า สฺสญฺญตานุปสฺสนา เพราะพิจารณา
 เห็นเนื่อง ๆ ถึงอาการคือ ความว่างจากตน

^๑ กตฺถจึ ปจฺจเวกฺขณกรณโตติ ทิสฺสตี.

คุณเสนห์ ปานจันทร
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิโมกข์สงฆาตสฺส โลกุตตรมคฺคผลสฺส
ทวาริ โหติ.

เป็นทางแห่งวิโมกข์ คือเป็นประตูแห่ง
โลกุตตรมรรคและโลกุตตรผล กล่าวคือ
วิโมกข์ด้วยอำนาจความหลุดพ้นจากกรรม
อันเป็นข้าศึก.

๖๒. สงฺขารេสุ อนิจฺจนฺติ ปวตฺตา
อนุปัสสนา อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ
ปวตฺติ สญฺญาจิตฺตทิกฺขิวิปลาสสงฺขาตํ
วิปลาสนิมิต्तํ มุญฺจนฺติ ปชนฺหตี
วิปลาสนิมิตฺตรหิตาการานุปัสสนโต
อนิมิตฺตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ
โหตีติ สมฺพนฺโธ.

๖๒. เชื่อมความว่า อนุปัสสนาที่
เป็นไปในสังขารทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง
ปล่อยวาง คือละอยู่ ซึ่งนิมิต คือวิปลาส
กล่าวคือ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส
และทิกขวิปลาส อันเป็นไปในสิ่งที่ไม่
เที่ยง ว่าเที่ยง ชื่อว่าอนิมิตตานุปัสสนา
เพราะพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ถึงอาการ
อันเว้นจากนิมิตวิปลาส ย่อมเป็นทาง
แห่งวิโมกข์.

๖๓. ทุกฺขนฺติ ปวตฺตา อนุปัสสนา
สงฺขารេสุ เอตํ มม เอตํ สุขนฺติอาทินา
นเยน ปวตฺติ กามภวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ทุกฺขาการทสฺสเนน ปริจฺจขฺนฺตี ปณฺธิ-
รหิตาการานุปัสสนโต อปฺปณฺธิตา-
นุปัสสนา นาม.

๖๓. อนุปัสสนาอันเป็นไปว่า เป็น
ทุกข์ ปล่อยวางอยู่ คือสละอยู่ โดยเห็น
อาการว่าเป็นทุกข์ ซึ่งกิเลสเป็นเครื่อง
ตั้งมั่น คือตัณหา ได้แก่ ความปรารถนา
คือตัวตัณหา กล่าวคือกามตัณหา และ
ภวตัณหา ที่เป็นไปในสังขารทั้งหลาย
โดยนัยเป็นต้นว่า นี่เป็นของเรา นี่เป็นสุข
ดังนี้ ชื่อว่า อปฺปณฺธิตานุปัสสนา เพราะ
พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ถึง อาการอันเว้น
จากกิเลสเป็นเครื่องตั้งมั่น.

คุณเสนห์ ปานจันทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖๔. ตสฺมาติ ยสฺมา. เอตานิ
 ติสฺสนุนฺนิ เอตานิ ตีณิ นามานิ
 ตสฺมา ยทิ วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา
 อนตฺตโต วิปัสฺสตี. มคฺโค สฺสญฺจโต
 นาม วิโมกฺโข โหติ อากมนวเสณ
 ลทฺธนามตฺตา.

๖๕. วิปัสฺสนาคมนวเสนาติ
 วิปัสฺสนาสฺมาตาคมนวเสณ. อากจฺจตี
 เอเตน มคฺโค ผลญฺจาตี วิปัสฺสนามคฺโค
 อิทาคมนํ นาม.

๖๗. ยถาวุตฺตยนเภาติ ปุพฺเพ
 วุตฺตตานตฺตานุปัสฺสนาทิวเสณ. ยถาสกํ
 ผลมฺุปฺปชฺชมานานมฺปิตี ยถาลทฺธ-
 มคฺคสฺส ผลญฺตี อตฺตโน อตฺตโน
 ผลํ อุปฺปชฺชมานมฺปิ มคฺคาคมนวเสณ
 อลภิตฺวา วิปัสฺสนาคมนวเสเนว ตีณิ
 นามานิ ลภตี ตทา มคฺคปฺปวตฺติ-
 อภาเวณ ตสฺส ทวารภาวาโยคโต.

๖๔. บทว่า ตสฺมา เป็นต้น ความว่า
 เพราะอนุปัสสนาทั้ง ๓ เหล่านี้ มีชื่อ ๓
 อย่างเหล่านี้ ฉะนั้นถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนา
 ย่อมเห็นแจ้งสังขตธรรมทั้งหลาย โดย
 ความเป็นอนัตตาไซ้. มรรคย่อมชื่อว่า
 สฺสญฺจตวิโมกข์ เพราะได้ชื่อด้วยอำนาจ
 ธรรมที่เป็นเครื่องมาแต่มรรค.

๖๕. บทว่า วิปัสสนาคมนวเสณ
 ได้แก่ด้วยอำนาจธรรม เป็นเครื่องมาแห่ง
 มรรคและผล กล่าวคือวิปัสสนา. ในคำว่า
 วิปัสสนาคมนวเสณ นี้ วิปัสสนามรรค
 ชื่อว่า อากมนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เป็นเครื่องมาแห่งมรรคและผล.

๖๗. บทว่า ยถาวุตฺตยนเภา ได้แก่
 ด้วยอำนาจอนัตตตานุปัสสนาเป็นต้น
 ที่กล่าวแล้วในกาลก่อน. ชื่อว่า ยถาสกํ
 ผลมฺุปฺปชฺชมานานมฺปิ ความว่า ผล
 ของตน ๆ อันเป็นผลแห่งมรรคตามที่
 ได้แล้ว แม้เกิดขึ้นอยู่ ก็ไม่ได้ชื่อ ด้วย
 อำนาจธรรมเป็นเครื่องมาคือมรรค ย่อม
 ได้ชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอุบายเป็นเครื่องมา
 แห่งมรรคและผล คือวิปัสสนานั้นเอง
 เพราะมรรคนั้น ไม่ประกอบด้วยความ

คุณเสนห์ ปานจันทร์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เป็นทวาร โดยไม่มีความเป็นทวาร โดย
ไม่มีความเป็นไปแห่งมรรคในกาลนั้น.

อาลมุพนวเสนาติ สพุพสงฺขารสุญฺญตฺตา
สงฺขารนิมิตฺตรหิตตฺตา ตณฺหาปณฺธิ-
รหิตตฺตา จ สุญฺญตานิมิตฺตปฺปณฺหิต-
นามวฺนฺตํ นิพฺพานํ อารพฺก ปวตฺตตฺตา
ตสฺส วเสณ.

บทว่า **อาลมุพนวเสณ** ความว่า ด้วย
อำนาจอารมณ์นั้น เพราะปรารภพระ
นิพพานอันมีชื่อว่า สุญฺญตะ เพราะว่าง
จากสังขารทั้งปวง ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะ
เว้นจากสังขารนิमित และชื่อว่าอัปณฺหิตตะ
เพราะเว้นจากกิเลสเป็นเครื่องตั้งมั่นคือ
ตัณหาเป็นไป.

สรสวเสนาติ ราคาทีสุญฺญตฺตา รูป-
นิมิตฺตาทีอารมฺมณฺรหิตตฺตา กิเลส-
ปณฺธิรหิตตฺตา อตฺตโน คุณฺวเสณ.
สพฺพตฺถาปีติ มคฺควິถิยํ ผลสฺมาปตฺติ-
วິถิยญฺจ. **สพฺพเสสมฺปีติ** มคฺคสฺส
ผลสฺสปี.

บทว่า **สรสวเสณ** (ด้วยอำนาจกิจของตน)
ความว่า ด้วยอำนาจคุณของตน เพราะ
ว่างจากราคะเป็นต้น เพราะเว้นจาก
อารมณ์มีรูปนิमितเป็นต้น เพราะเว้นจาก
กิเลสเป็นเครื่องตั้งมั่น. บทว่า **สพฺพตฺถาปี**
ได้แก่ ในบรรดามรรควิถิและในผลสมาบัติวิถิ.
บทว่า **สพฺพเสสมฺปี** (แก่มรรคและผลแม้
ทั้งหมด) ได้แก่ ทั้งมรรค ทั้งผล.

วิโมกฺขเภททวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาประเภทแห่งวิโมกข์ จบ.

บุคคลเภทพจนนา

๖๘. สตตกุขตตุ^๑ สตต วาเร^๑
 กามสุขุติย^๑ ปฏิสนธิคคหณ^๑ ปรม^๑
 เขตตสุสาติ สตตกุขตตุปรโม. น ปน
 อญจมาทิกามภวญคามิตี^๒ อธิปฺปาโย.
 ย^๑ สนุธาย วุตต^๑ น เต ภ^๑
 อญจมาทียนุตีติ. รูปรูปสุขุติภ^๑ ปน
 สตตวารโต ปรมปี คจฺจตีติ อจฺจริยา.

๖๙. ราคโทสโมหานนฺติ โมหค-
 คหณ^๑ ราคโทเสกญฺจโมห^๑ สนุธายาติ
 ทญฺจพพ^๑.

๗๐. ชีณา จตฺตารโ อาสวา
 เขตตสุสาติ ชีณาสโว. ทกฺขิณารเหตุ
 อคฺคตฺตวา อคฺคทกฺขิณยุโย.

พรรณนาประเภทแห่งบุคคล

๖๘. พระโสดาบันบุคคล ที่ชื่อว่า
 สัตตักขัตตปุรมะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 มีการถือปฏิสนธิในสุคติภพ อันเป็น
 กามาวจร ๗ ครั้ง คือ ๗ วาระเป็นอย่างยิ่ง.
 อธิบายว่าแต่ท่านหาไปสู่กามภพเป็นวาระ
 ที่ ๘ เป็นต้นไป. มีคำที่พระผู้มีพระภาค
 ทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า พระโสดาบันบุคคล
 เหล่านั้น ย่อมไม่ถือเอาภพที่ ๘. ท่าน
 อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า แต่พระโสดาบัน-
 สัตตักขัตตปุรมะ ยังไปสู่สุคติภพที่เป็น
 รูปาวจรและอรูปราวจร ยิ่งกว่า ๗ วาระ
 ได้บ้าง.

๖๙. พึงเห็นความหมายว่า ท่าน
 ระบุถึงโมหะ ในคำว่า ราคโทสโมหานัน
 ดังนี้ หมายเอาโมหะที่ตั้งอยู่ในฐานะ
 เดียวกับราคะและโทสะ.

๗๐. พระอริยบุคคล ที่ชื่อว่าชีณาสพ
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีอัสวะ ๔
 หมดสิ้นแล้ว. พระชีณาสพชื่อว่า เป็น

^๑ ส. ม. สตตสุ วาเรสุ.

^๒ ม. อญจมาการามิตี.

อัครทักษิไณยบุคคล เพราะความที่ท่านเป็นผู้เลิศ ในบรรดาท่านผู้ควรทักษิณาทั้งหลาย.

บุคคลเภทวณฺณนา นิภูจิตตา.

พรรณนาประเภทแห่งบุคคล จบ.

สมาบัติเภทวณฺณนา

พรรณนาประเภทแห่งสมาบัติ

๗๒. สพุเพสมุปีติ จตฺนุนมุปี อริยบุคคลานํ.

๗๒. บทว่า สพุเพสมุปี คือแก่พระอริยบุคคลแม้ทั้ง ๔ จำพวก.

๗๓. จิตฺตเจตสิกานํ อปฺปวตฺติ-สงฺฆาตฺตสฺส นิโรธสฺส สมาปตฺติ-นิโรธสมาปตฺติ ทัฏฺฐเจว ธมฺเม จิตฺตนิโรธํ ปตฺวา วิหรณฺ. อนาคามีนญฺจาทิ-กามรูปภวญฺจานํ อญฺจสมาปตฺติลาภิน-เมว อนาคามีนํ. ตถา ชีณาสวานญฺจ.

๗๓. การเข้านิโรธ กล่าวคือความไม่เป็นไปแห่งจิตและเจตสิก ชื่อว่า นิโรธ-สมาบัติ คือการถึงความดับแห่งจิต แล้วอยู่ในปัจจุบันนั่นเอง. บทว่า อนาคามีนญฺจ คือแก่พระอนาคามีทั้งหลาย เฉพาะผู้มีปกติได้สมาบัติ ๘ ซึ่งยังดำรงอยู่ในกามภพและรูปภพ. และสำหรับพระชีณาสพทั้งหลายก็เหมือนกัน.

ตตฺถาติ นิโรธสมาปตฺติยํ. ยาวา-ภิกฺขุญฺจญฺญาตณํ คนฺตฺวาติ เอวํ สมถวิปัสสนานํ ยฺคนฺตฺวาภาวาทนฺวเสน

บทว่า ตตฺถ ได้แก่ ในนิโรธสมาบัติ ชื่อว่า ยาวาภิกฺขุญฺจญฺญาตณํ คนฺตฺวา ความว่า ไปจนถึงอาภิกฺขุญฺจญฺญาตณฺสมาบัติ

คุณเสน่ ปานจันทร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยาวากิณฺญจณฺเวยตฺนํ ตาว คนฺตุวา.

ด้วยอำนาจยังสมณะและวิปัสสนา ให้ถึงความเป็นธรรมชาติเนื่องกันเป็นคู่อย่างนี้.

อธิฏฺเฐยยาทิกนฺตฺติ กายปฏิพทฺธํ จเปตฺวา วิสุํ วิสุํ จิตฺตํ จีวรชาติปริกฺขาร-
เคหาทึนํ อคฺคิอาทึนา อวินาสนาธิฏฺฐาณํ
สํสมปฏิमानนสตุฏฺปะโกสณานํ ปุเรตรํ
วุฏฺฐาณํ สตฺตาทนพฺพนฺตเร อายุสฺงฺขาร-
ปวตฺติโกลิคนนฺตฺติ จตฺตพฺพิธํ อธิฏฺฐา-
ณาทิกํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา.

บพฺว่า อธิฏฺฐยยาทิกํ (บุพฺพกิจมีการ
อธิชฺฐฐานเป็นต้น) ความว่า ทำบุพฺพกิจ
๔ อย่าง มีการอธิชฺฐฐานเป็นต้น คือการ
อธิชฺฐฐานบริหารมีจีวรเป็นต้น ที่อยู่แผนก
หนึ่ง เว้นบริหารที่เนื่องด้วยกายและ
เรือนเป็นต้น เพื่อไม่ให้พินาศไปด้วยไฟ
เป็นต้น การออกก่อนกว่าสงฆ์ รอคอย
และพระศาสดารับสั่งหา การตรวจดู
ความเป็นไป แห่งอายุสังขารในภายใน
๗ วัน.

วิปสฺสุสนากมฺมุฏฺฐาณวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาวิปสฺสุสนากัมมัฏฺฐฐาน จป.

อุยโยชนวณฺณนา

พรรณนาอุยโยชนกถา

๗๕. ปฏิปตฺติรสฺสสาทฺหิตฺติ ฌาน-
สุขผลสุขาทีเภาทํ สมถวิปสฺสุสนาปฏิปตฺติ-
รสฺสสาทํ.

๗๕. บพฺว่า ปฏิปตฺติรสฺสสาทํ
(ความชื่นใจในรสแห่งการปฏิบัติ) ได้แก่
ซึ่งความพอใจในรสแห่งการปฏิบัติสมณะ
และวิปัสสนา อันต่างด้วยสุข อันสัมปยุต

๑ ส. ม. จปีต...

ด้วยฉาน และสุขอันสัมปยุตด้วยผล
เป็นต้น.

อติ อภิธมฺมตถวิภาวินียา นาม
อภิธมฺมตถสงฺคหฺวณฺณนาย
กมุฏฺจานปริจฺเจทวณฺณนา นิฏฺจิตา.

พรรณนาความกัมมัฏฐานปริเฉท
แห่งฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ
ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

นิคมนวนณนา

(ก) จาริตฺเตน กุลาจาเรน โสภิตเ
วิสาลกุเล อุตฺโย นิพฺพตฺติ ยสฺส.
เตน. กมฺมาทิสฺสยาย สทฺธาย อภิวิทฺโธ
ปริสุทฺโธ จ ทานสึลาทิกุณฺยานํ อุตฺโย
ยสฺส. เตน. นมฺพวฺหเยน นมฺพนามเกน
อุปาสเกน **ปราณุมฺปิ** สาสเน สุโข-
ตรณปริปาจนลกฺขณํ **ปราณุกฺคหํ** (๑)
ปตฺเตตฺวา ยํ ปกฺรณํ ปตฺถิตํ อภียาจิตํ
ตํ เอตฺตาวตฺวา ปรินิฏฺจิตนฺติ โยชนา.

พรรณนาความคำนิคม

มีคำประกอบความว่า ปกฺรณํโด
อันอุบาทสกผู้ชื่อว่า นัมพะ คือมีนามว่า
นัมพะ ผู้มีกำเนิด คือมีความบังเกิดใน
ตระกูลที่ไพศาลซึ่งงดงามด้วยจาริต คือ
มารยาทประจำตระกูล ผู้มีความเกิดขึ้น
แห่งคุณมีทานและศีลเป็นต้น อันเจริญ
ยิ่งและบริสุทธิ์ด้วยศรัทธา ซึ่งมีกรรม
เป็นต้น เป็นอารมณ์ตั้งไว้แล้ว คือ
ปรารถนาแล้ว ซึ่งความเอ็นดูผู้อื่น ได้แก่

๑ ส.ม. ปณิธายาติ ทิสฺสติ.

คุณเสน่ท์ ปานจันทร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ความอนุเคราะห์ผู้อื่นซึ่งมีการหยั่งรู้ได้ง่าย และการอบรมปัญญา ในพระศาสนา เป็นลักษณะปรารถนาแล้ว คือเชื่อเจริญแล้ว ปกรณ์นั้น จบบริบูรณ์แล้ว ด้วยเนื้อความมีประมาณ เท่านั้น.

(๗) **เตน** ปกรณ์ปุปฺสุเตน วิปฺลเนน ปฺลฺลเนน ปฺลฺลเนน วาเตน อริยมคฺค-ปฺลฺลเนน ปฺริสุทฺเธน สีลาทิกฺคเณน โสภิตา ตโตเยว ลชฺชินฺ โภ กิฏฺฐ ฐณฺเณนํ อธิวาสภูตํ **อุทิตฺติ** อจฺจนฺตปฺปสิทฺธํ ตฺ มฺลฺลโสมํ นาม วิหารํ ปฺลฺลเนน วิภวสฺส อหฺยสงฺฆาตาย มงฺคฺลตฺถาย อายุกนฺตํ มณฺเณนฺตฺ. ตตฺถ นิวาสินฺ โภ กิฏฺฐ อธิสฺสา โหนฺตฺติ อธิปฺปาโย.

ก็ด้วยบุญอันไพบูรณ์นั้น คือที่ ขวนขวายในการแต่งปรกรณ์ ขอภิกษุทั้งหลาย ผู้งามด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ที่แผ่แผ้วด้วยปัญญา คือบริสุทธิ์ด้วยปัญญาในอริยมรรค ผู้ชื่อว่า เป็นลัทธิ เพราะคุณมีศีลเป็นต้นนั้นนั่นเอง จงสำคัญ **มฺลฺลโสมวิหาร** อันเป็นที่อยู่ประจำของ พระสมณะทั้งหลายผู้มีบุญ อันมีชื่อเสียง ขจรขจายไป คือ เป็นที่ประสิทธิ์ประสาท ความรู้อย่างยิ่ง เพื่อประโยชน์แก่ความ เป็นมงคล กล่าวคือ ความเกิดขึ้นแห่ง บุญสมบัติ ตลอดกาลกำหนดสิ้นสุด แห่งอายุ (ของศาสนา) เทอญ. อธิบายว่า ขอภิกษุทั้งหลาย ผู้อยู่ประจำในวิหารนั้น จงเป็นผู้เช่นนี้เทอญ.

นิฎฺฐิตาย อภิธมฺมตฺตวิภาวินี นาม อภิธมฺมตฺตสฺงคฺหฎฺฐีกา.

ฎีกาอภิธรรมมัตตสังคหะ

ชื่ออภิธรรมมัตตวิภาวินี จบ.

คุณเสน่ ปานจันทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิกมณฑกา

- ๑. รมเม ปุสตุถินคเร นคราธิราช
 รมญา ปรกุมภุเซน มหาภุเซน
 การาปีเต วสติ เขตวเน วิหาร
 โย รมมหมุมิยวรูปวนาภิราเม.
- ๒. สมุปนุสนีสลทมสยมโตสิดเทหิ
 สมุมานิโต วสิดเนหิ คุณากเรหิ
 ปตุโต มุณินุทวจนาทิสูเนกคณจ
 ชาเตสุ จาจริยตี มหิตี วิฑูหิ.
- ๓. ฅาณานุกาวมิห ยสุส จ สุกยญตี
 สัณณณนา จ วินยภูจกถาทิกานั
 สารตถที่ปนิมุขา มฐุรตถสารี
 สนุที่ปเนน สุชนั ปริโตสยญตี.
- ๔. ตสุสานุกมุปมवलมุพีย สาริปตุต
 เถรสสุ ฅามคตสารคณากรสุส
 โยเนกคณจวิสัย ปฏตี อลตถตี
 ตสุเสส ฅาณวิกโว วิกเวกเหตุ.

ความสุกท่ายปกรณ์

๑-๔. พระเถระรูปใด ผู้อันคณะสงฆ์ผู้มี
 ความเชี่ยวชาญ ผู้มีศีล ทมะ
 สัจยะมะ และสันโดษสมบูรณ์แล้ว
 ผู้เป็นปอเกิดแห่งคุณ นับถือแล้ว
 โดยชอบ ถึงความเป็นอาจารย์
 ในคัมภีร์ทั้งหลาย มีพระพุทธรพจน์
 เป็นต้น และในคัมภีร์อเนกประการ
 อยู่ในเขตวันวิหาร ซึ่งมีปราสาท
 อันสวยงามนำรึนรมย์ และมีสวน
 นำรึนรมย์อย่างยิ่ง อยู่ใกล้เคียง
 อันพระเจ้าปรักกมภุชมหานาค
 ทรงให้สร้างถวาย ในพระนครหลวง
 ชื่อว่า ปุสตุถินครอันนำรึนรมย์
 ฎีกาแห่งอรรถกถาทั้งหลาย มี
 อรรถกถาพระวินัย เป็นต้น ซึ่งมี
 คัมภีร์สารัตถที่ปนีเป็นประธาน อัน
 สออยู่ ซึ่งอาณาภาพแห่งญาณ
 ของพระเถระรูปใด ในพระศาสนา
 นี้ อันวิญญูชนทั้งหลายบูชาแล้ว
 และยังสุภาพชน ให้ยินดีรอบด้าน

๑ ม. มุณินุทวจนาทิสูเนกคณจ - .

คุณสมานจิต ธรรมวิทย์
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โดยการแสดงด้วยดี ถึงอรรถที่
เป็นสาระอันไพเราะ

๕. ไสหเมตตสฺส สัมพุทธ-
วายามสุสานุกาเวโต
อทุธา สาสนทายาโท
หฺลสฺสึ เมตฺเตยฺยสตุถุโน.

๖. ไชตยนฺตํ ตทา ตสฺส
สาสนํ สุพุทธมานสํ
ปสุเสยฺยํ สกุกเรยฺยญฺจ
คฺรุํ เม สาริสฺมกฺวํ.

๗. ทิเนหิ จตุวีเสหิ
ฎีกายํ นิฎฺฐิตา ยถา
ตถา กลฺยาณสงฺกปฺปา
สีหํ อิชฺฌนฺตฺตฺวา ปาณินฺนฺติ.

๕-๗. ข้าพเจ้าใด อาศัยความเอ็นดูของ
พระสารีบุตรเถระรูปนั้น ผู้เป็น
บ่อเกิดแห่งคุณ อันเป็นสาระซึ่ง
ถึงความมั่นคง ได้แล้วซึ่งความ
แตกฉาน อันมีคัมภีร์เป็นอนุ-
ประการ เป็นวิสัย ญาณสมบัติ
ของข้าพเจ้านี้ เป็นเหตุอย่างหนึ่ง
แห่งสมบัติ คือพระนิพพานของ
พระสารีบุตรเถระรูปนั้น ข้าพเจ้า
นั้น จักเป็นศาสนทายาทของพระ
เมตไตรยศาสดาแน่แท้ เพราะ
อานุภาพแห่งความพยายาม อัน
บริสุทธิ์นี้ ในกาลนั้น ขอข้าพเจ้า
พึงพบ และพึงสักการะพระศาสนา
ของพระเมตไตรยศาสดานั้น ซึ่ง
กำลังรุ่งเรืองอยู่ พึงพบและพึง
สักการะพระสารีบุตรเถระ ผู้มีใจ
หมดจด ผู้เป็นครูของข้าพเจ้า
ฎีกานี้จบแล้ว โดย ๒๔ วัน ฉันทใด

คุณสมานจิต ธรรมวิทย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ขอความดำริ อันดีงามทั้งหลาย
ของเหล่าสัตว์ จงสำเร็จพลันฉันนั้น
เทอญ.

ปรกรณ์วสานวณุณนา นิภูจิตา^๑

พรรณนาความสุดท้ายปรกรณ์ จบ.

อภิธมฺมตฺตวิภาวินี นาม

ฎีกาอภิธัมมัตตสังคหะ

อภิธมฺมตฺตสงฺคหฎีกา สมตฺตา.

ชื่ออภิธัมมัตตวิภาวินี จบบริบูรณ์แล้ว.

^๑ ส. อิติ ภาทนต์สารีปุตตมหาเถรสุตฺต สิสฺสเสน วจิตา
อภิธมฺมตฺตวิภาวินี นาม อภิธมฺมตฺตสงฺคหฎีกา
นิภูจิตา. ม. อภิธมฺมตฺตวิภาวินี.

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ “ภูมิพลโลกิกขุ” แล้วปรากฏว่า พบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ

ในบริเวณวัดสระเกศฯ

ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ ฯ 10100

โทร.0-2223-0316, 0-2221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ทดแทนให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไปด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

- Page(s) missing
- Page number(s) not in order
- Printing(s) unclear/unreadable

Please return such defect CANON to
Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Wat Srakesa Compound
Chakrabardibong Road
BANGKOK 10100
Tel.0-2223-0316, 0-2221-8001

The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.